

**Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

Боднарчук Т.Л.

**ІСТОРИЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
Навчально-методичний посібник**

Кам'янець-Подільський – 2021

УДК 338(091):330.8

ББК 65.03+65.02

Б44

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 7 від 08.06.2021)*

Рецензенти:

Небрат В. В. – доктор економічних наук, завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Єлісеєва Л. В. – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та природокористування Волинського національного університету імені Лесі Українки

Яцишина І. В. – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Боднарчук Т.Л.

Б44 Історія економіки та економічної думки : навчально-методичний посібник. Боднарчук Т.Л. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2021. 122 с.

ISBN 978-617-95084-3-1

Посібник підготовлено для методичного забезпечення навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки», вивчення якої покликане сформуванню у студентів компетентності щодо розуміння еволюції господарського розвитку людства та особливостей провідних наукових вчень, шкіл, напрямів економічної науки від найдавніших часів до сьогодні. У навчально-методичному посібнику запропоновано опорний конспект до тем дисципліни, тренувальні тестові завдання, логічні та аналітичні вправи для закріплення теоретичних знань у студентів; подано методичні рекомендації до виконання завдань самостійної та індивідуальної роботи.

Для студентів та аспірантів економічних спеціальностей, викладачів, науковців та усіх, хто цікавиться питаннями історії економіки та економічної думки.

ISBN 978-617-95084-3-1

УДК 338(091):330.8

ББК 65.03+65.02

© Боднарчук Т.Л. 2021 р.

ЗМІСТ

Вступ	4
Зміст тем дисциплін	6
Тема 1. Історія економіки та економічної думки: предмет, функції, метод	13
Тема 2. Господарські основи первіснообщинного ладу	22
Тема 3. Господарство та економічна думка світових цивілізацій у VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.	30
Тема 4. Система господарювання середньовічної Європи та її відображення в економічних вченнях V – XV ст.	41
Тема 5. Господарство та економічна думка країн Європейської цивілізації XVI – першої половини XVIII ст.	49
Тема 6. Ринково-індустріальні трансформації країн Європейської цивілізації та еволюція класичної економічної думки у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.	59
Тема 7. Господарський розвиток країн Європейської цивілізації та економічна думка другої половини XIX ст. – початку XX ст.	70
Тема 8. Господарство провідних країн світу та економічна думка першої половини XX ст.	80
Тема 9. Національні господарські системи та економічна думка другої половини XX ст.	91
Тема 10. Світове господарство та напрями економічної думки в кінці XX – на початку XXI ст.	103
Методичні вказівки до виконання завдань самостійної та індивідуальної роботи	112
Список рекомендованої літератури	118

ВСТУП

Навчально-методичний посібник підготовлено для полегшення вивчення навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» та укладено відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за галузями знань 05 Соціальні та поведінкові науки.

Навчальна дисципліна «Історія економіки та економічної думки» займає важливе місце у програмі підготовки фахівців економічного напрямку. Її вивчення сприяє формуванню загального уявлення про процес еволюції господарських систем, а також про умови, чинники та характерні риси історичного становлення й розвитку національних моделей економіки. Дана дисципліна дає чітке розуміння фундаментальних принципів економічної науки та особливостей провідних наукових вчень, шкіл і напрямів, що є важливим для формування здатності пояснювати ті чи інші соціально-економічні явища й процеси. Історико-економічні знання є необхідними для розвитку економічного мислення та усвідомлення особливостей еволюції сучасної світової та національної економіки, диференціації державних економічних політик, аналізу господарських практик. Вивчення історико-економічного досвіду дозволяє не тільки виявити закономірності та тенденції розвитку суспільно-економічних явищ і процесів, а й скористатися уроками минулого для вибору найбільш оптимальних господарських рішень на сучасному етапі. Навчальна дисципліна є тісно пов'язаною з іншими курсами загальноекономічної підготовки, зокрема, «Економічною теорією», «Політекономією», «Мікроекономікою», «Макроекономікою» тощо.

Вивчення навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» дозволяє сформувати у студентів економічних спеціальностей відповідні компетентності, зокрема:

- загальні: здатність зберігати наукові цінності та примножувати історичні досягнення суспільства; вміння застосовувати набуті знання у практичних ситуаціях та приймати обґрунтовані рішення; навички критичного сприйняття дійсності;

- спеціальні (фахові): здатність виявляти знання та розуміння основ економічного розвитку; здатність розрізняти економічні течії та напрями, а також основи їх формування; вміння досліджувати та пояснювати економічні процеси і явища, виходячи з розуміння особливостей їхньої генези та історичної еволюції; здатність розв'язувати економічні завдання; вміння аналізувати сучасну господарську практику як на національному, так і світовому рівнях; здатність робити прогнози соціально-економічного розвитку на основі аналізу історико-економічної практики.

Навчально-методичний посібник складається із десяти взаємопов'язаних, послідовно викладених і чітко структурованих тематичних блоків, кожний з яких включає такі елементи: опорний конспект лекції (з акцентуванням уваги на основних термінах й поняттях); план практичного заняття; питання для самостійного опрацювання; тематику індивідуальних завдань; питання для самоперевірки; тренувальні тестові завдання; типові логічні та аналітичні вправи. Крім того, навчально-методичний посібник містить методичні вказівки до виконання самостійної роботи та індивідуальних завдань, а також перелік навчальної, навчально-методичної та наукової літератури.

Матеріали навчально-методичного посібника можуть бути використанні як під час аудиторної роботи (лекційних та практичних занять), так і позааудиторної (самостійної роботи студентів, індивідуального вивчення дисципліни). Крім студентів економічних спеціальностей, навчально-методичний посібник може бути корисний для студентів неекономічних спеціальностей; науково-педагогічних працівників при викладанні даної або пов'язаних навчальних дисциплін; науковців при проведенні наукових розвідок; практиків та усіх зацікавлених питаннями історії економіки та економічної думки.

ЗМІСТ ТЕМ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Історія економіки та економічної думки: предмет, функції, метод

Поняття історії економіки та економічної думки. Становлення та розвиток історії економіки та економічної думки як окремої науки та навчальної дисципліни. Структурні елементи історії економіки та економічної думки.

Предмет історії економіки та економічної думки. Мета і завдання історії економіки та економічної думки. Функції історії економіки та економічної думки. Принципи та методи історико-економічних досліджень.

Підходи до періодизації історії економіки (формаційний, інституціонально-технологічний, цивілізаційний). Моделі розвитку економічної науки: кумулятивна (П. Дюгем), фальсифікаційна (К. Поппер), модель зміни класичних ситуацій (Й. Шумпетер), модель наукових революцій (Т. Кун).

Місце історії економіки та економічної думки серед інших економічних дисциплін. Зв'язок історії економіки та економічної думки з неекономічними дисциплінами.

Тема 2. Господарські основи первіснообщинного ладу

Періодизація історії розвитку первіснообщинного ладу. Зародження та еволюція господарської діяльності людини на етапі кам'яного віку. Поняття неолітичної революції та її характерні риси. Чинники переходу від привласнювального до відтворювального типу господарювання. Наслідки неолітичної революції для господарського розвитку первісного суспільства.

Основи господарської діяльності первісного суспільства на етапі бронзового та залізного віку. Чинники переходу до цивілізаційного способу життя.

Історичні стадії розвитку общини як соціально-господарського центру первісного суспільства. Колективна форма господарської

діяльності общини. Первісна кооперація та спеціалізація: характерні риси та чинники становлення. Поява надлишкового продукту. Суспільний поділ праці та його вплив на еволюцію господарства первісного суспільства.

Господарська діяльність первісних суспільств на теренах України. Становлення та періоди розвитку трипільської культури. Види господарської діяльності трипільців. Особливості організації поселень та духовна культура трипільців. Причини занепаду трипільської культури.

Тема 3. Господарство та економічна думка світових цивілізацій IV–III тис. до н. е. – V ст. н. е.

Умови та чинники становлення східного типу господарювання. Особливості господарства та економічної думки Месопотамії (Межиріччя). Загальні риси господарського розвитку Стародавнього Єгипту. Пам'ятки економічної думки Стародавнього Єгипту.

Соціальна структура та особливості господарської системи Стародавнього Китаю. Основні течії суспільно-економічної думки Стародавнього Китаю. Господарський устрій Стародавньої Індії та його відображення в економічній думці.

Загальні риси та чинники розвитку античного господарства. Організація економічного життя Стародавньої Греції на патріархальному етапі. Торговельно-ремісничий період та його ознаки. Економічні уявлення давньогрецьких філософів Платона, Ксенофонта, Аристотеля.

Особливості господарського устрою Стародавнього Риму царського, республіканського та імператорського періодів. Економічні погляди давньоримських філософів Катона, Варрона, Колумелли. Римське право в історії економічної думки.

Становлення економічних форм господарювання на українських землях у греко-скіфську та римо-сарматську добу. Суспільно-економічний лад античних міст Північного Причорномор'я.

Тема 4. Система господарювання середньовічної Європи та її відображення в економічних вченнях V – XV ст.

Умови, чинники розвитку та ознаки середньовічного європейського господарства. Періодизація розвитку феодального суспільства. Особливості феодальної системи господарювання. Форми феодального землеволодіння.

Специфіка розвитку середньовічних міст. Комунальні революції та їх наслідки. Розвиток ремесла та становлення цехового виробництва. Формування класу гільдійського купецтва.

Пам'ятки економічної думки доби Середньовіччя. «Варварські правди». «Капітулярій про вілли». Доктрина Августина Блаженного. Погляди Фоми Аквінського. Канонічне право.

Економічний розвиток східнослов'янських племен. Становлення та розвиток феодальної системи господарювання в Україні. Економічний розвиток Київської Русі. Особливості господарства Галицько-Волинського князівства. Економіка українських земель польсько-литовської доби. Історичні пам'ятки української економічної думки доби Середньовіччя.

Тема 5. Господарство та економічна думка країн Європейської цивілізації XVI – першої половини XVIII ст.

Основні передумови та чинники формування ринкової економічної системи в країнах Західної Європи. Революція цін. Формування світової колоніальної системи. Процес первісного нагромадження капіталу. Товаризація господарства західноєвропейських земель. Розвиток мануфактурного виробництва. Еволюція товарно-грошових відносин.

Передумови становлення меркантилізму як економічної доктрини. Характеристика основних положень раннього меркантилізму (В. Стаффорд, Г. Скаруффі, Б. Даванцаті). Погляди представників пізнього меркантилізму (Т. Ман, Ж.Б. Кольбер, А. Монкрет'єн, А. Серра). Особливості меркантилізму в різних країнах (Англиї, Франції, Італії, Німеччині).

Господарський розвиток та економічна думка українських земель у складі Речі Посполитої. Мануфактурний період в козацько-гетьманську добу. Меркантилізм в політиці українських гетьманів. Економічні погляди представників українського меркантилізму: І. Вишенського, І. Гізеля, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Я. Козельського.

Тема 6. Ринково-індустріальні трансформації країн Європейської цивілізації та еволюція класичної економічної думки у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

Загальні ознаки господарського розвитку провідних країн світу на етапі ринково-індустріальних перетворень. Промислова революція в Англії: передумови та характерні риси. Чинники та етапи промислового перевороту у Франції. Індустріальні перетворення в Німеччині. Особливості промислового перевороту у США.

Становлення та еволюція класичної школи політичної економії. Економічні погляди У. Петті та П. Буагільбера. Фізіократи (Ф. Кене, А. Тюрго).

Економічне вчення А. Сміта. Розвиток смітівської економічної теорії у поглядах Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Ж.-Б. Сея та інших вчених. Завершення класичної політичної економії у працях Дж. Мілля.

Критичний напрям політекономії (С. Сісмонді). Утопічний соціалізм у Західній Європі (А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен). Марксистська економічна теорія.

Зародження німецької історичної школи (А. Мюллер, Ф. Ліст). Погляди представників «старої» німецької історичної школи (В. Рошер, К. Кніс, Б. Гільдебранд).

Господарський розвиток України у складі Російської імперії. Передумови та чинники ринково-індустріальних перетворень. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини. Поширення ідей класичної політичної економії в Україні (М. Мордвінов, В. Каразін, І. Вернадський, О. Бутовський та інші).

Тема 7. Господарський розвиток країн Європейської цивілізації та економічна думка другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Чинники та тенденції структурних змін економік провідних країн світу. Економічне зростання в Англії. Особливості розвитку господарства Франції. Індустріальний розвиток Німеччини. Економічне лідерство США.

Теоретико-методологічні засади маржиналізму. Австрійська школа маржиналізму (К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк). Англійська (Кембриджська) школа маржиналізму (А. Маршалл). Американська школа маржиналізму (Дж. Кларк). Математична (Лозаннська) школа маржиналізму (А. Курно, Г. Госсен, Л. Вальрас, В. Парето). Шведська (Стокгольмська) школа маржиналізму (К. Вікссель, Г. Кассель).

«Нова» та «новітня» німецька історична школа (Г. Шмоллер, К. Бюхер, В. Зомбарт, М. Вебер).

Неокласичні економічні ідеї початку XX століття: теорії підприємництва, теорії монополістичної та недосконалої конкуренції.

Ринково-індустріальні перетворення України у другій половині XIX – на початку XX ст. Криза феодально-кріпосницької системи. Соціально-економічні наслідки реформи 1861 р. Особливості української економічної думки другої половини XIX – початку XX ст. (І. Вернадський, М. Бунге, М. Туган-Барановський, Є. Слуцький).

Тема 8. Господарство провідних країн світу та економічна думка першої половини XX ст.

Причини та соціально-економічні наслідки Першої світової війни. Тенденції відновлення господарств країн-учасниць. Світова економіка у 20–30-х рр. XX ст. Велика депресія 1929–1933 рр. Новий курс Ф. Рузвельта.

Економічні причини та наслідки Другої світової війни. План Маршалла. Відродження економік країн Західної Європи. Економічне лідерство США.

Передумови розвитку та теоретичні засади кейнсіанства. Економічна доктрина Дж. Кейнса.

Інституціональний напрям економічної думки: соціально-психологічний, соціально-правовий, кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм (Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчел).

Теоретичні основи неолібералізму. Віденська школа неолібералізму (Л. фон Мізес, Ф. фон Хайек). Лондонська школа неолібералізму (Л.-Ч. Роббінс). Паризька школа неолібералізму (Ж.-Л. Рюеф, М. Алле). Фрайбурзька школа неолібералізму (Л. Ерхард, В. Ойкен). Чиказька школа неолібералізму (Ф. Найт).

Економічне становище України у 1914–1920 рр. Господарство України у роки «воєнного комунізму» та НЕПу. Економіка України у роки Другої світової війни та перше повоєнне десятиліття. Українська економічна думка 20–50-х рр. ХХ ст. (М. Слабченко, Д. Багалій, К. Воблій, О. Чайнов, М. Кондратьєв та ін.).

Тема 9. Національні господарські системи та економічна думка другої половини ХХ ст.

Чинники реформування національних економік провідних країн світу у 50–80-х рр. ХХ ст. Повоєнний розвиток країн Західної Європи, США, Японії. Умови становлення та особливості змішаних моделей економічного розвитку провідних країн світу. Політика економічного піднесення та системи державного регулювання економіки у країнах Західної Європи, США, Японії.

Соціально-економічні перетворення країн Центральної та Східної Європи. Особливості господарського розвитку країн, що розвиваються.

Монетаризм М. Фрідмена. Теорія «економіки пропозиції» (А. Лаффер, Р. Манделл, М. Еванс). Теорія раціональних очікувань (Р. Лукас).

Неокейнсіанство (Е. Хансен, Р. Харрод, Е. Домар, Дж. Хікс, П. Самуельсон). Посткейнсіанство (П. Девідсон, Я. Крегель, М. Калецький, Дж. Робінсон, П. Сраффа). Нове кейнсіанство (Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф). Неінституціоналізм (Р. Коуз, О. Вільямсон). Нова інституціональна теорія (Дж. Неш, Г. Саймон).

Економіка України в добу десталінізації. Соціально-економічна ситуація в Україні в період застою. Особливості розвитку радянської економічної теорії.

Тема 10. Світове господарство та напрями економічної думки в кінці XX – на початку XXI ст.

Економічна глобалізація: передумови, чинники та етапи розвитку, характерні риси. Міжнародні економічні відносини в кінці XX – на початку XXI ст. Передумови та характерні риси сучасного етапу міжнародної економічної інтеграції. Основні тенденції господарських трансформацій країн Великої сімки в умовах глобальних змін. Концептуальні основи глобального економічного розвитку.

Сучасна науково-технічна революція та її вплив на розвиток світового господарства. Чинники, характерні риси та етапи розвитку інноваційно-інформаційної економіки. Теорії індустріального та постіндустріального суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер). Футурологічні концепції економічного розвитку (З. Бжезинський, Ж. Фурастьє, Г. Кан).

Економічна політика та реформування господарства України в 90-х рр. XX ст. Економіка України після Помаранчевої революції. Соціально-економічний розвиток України після Революції гідності. Місце України у глобальному економічному просторі. Сучасні концепції української економічної науки (А. Гальчинський, В. Геєць, Б. Малицький, Ю. Пахомов, А. Чухно та інші).

ТЕМА 1. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ: ПРЕДМЕТ, ФУНКЦІЇ, МЕТОД

Мета вивчення теми: засвоїти предмет історії економіки та економічної думки; зрозуміти функції, які виконує історія економіки та економічної думки як суспільна наука; ознайомитися з принципами історико-економічних досліджень; опанувати методи дослідження еволюції господарських систем та відображення цього процесу в економічній думці; вивчити моделі розвитку економічної науки та підходи до їх періодизації; з'ясувати місце історії економіки та економічної думки в системі наук.

Опорний конспект лекції

Історія економіки та економічної думки являє собою науку, яка вивчає економічні системи та моделі національних господарств в їх історичному розвитку, а також науково-теоретичне відображення даного процесу економічними вченнями, школами, течіями.

Історія економіки та економічної думки виконує такі *функції*:

- *пізнавальну* – формування знань щодо історичного становлення й еволюції економічних систем, господарських моделей, економічних політик, закономірностей виникнення та розвитку економічних категорій та концепцій;
- *методологічну* – розробка методів та підходів історико-економічних досліджень, вивчення методологічних основ аналізу соціально-економічних явищ і процесів різними економічними школами, течіями, напрямками;
- *аккумулятивну* – забезпечує нагромадження та узагальнення господарського досвіду людського суспільства;
- *світоглядну* – дає розуміння основ соціально-економічного розвитку на основі систематизації економічних поглядів, сприяє формуванню економічного мислення;
- *прогностичну* – надання прогнозів щодо розвитку економічної науки та практики, опираючись на набутий історичний досвід.

Історико-економічні дослідження базуються на таких основних *принципах*:

- системності;
- цілісності;
- структурності;
- упорядкованості;
- ціннісної орієнтації;
- діалектичного розвитку.

Серед *методів* історико-економічних досліджень виділяють такі, як:

1. *Діалектичний метод*. Допомагає розглянути закономірності та тенденції суспільно-економічного розвитку як природно-історичного процесу, що базується на економічних законах.

2. *Метод наукового абстрагування*. Сприяє спрощенню історико-економічних досліджень на основі схематизації та структурного поділу об'єкта дослідження, виділення найсуттєвіших характеристик економічних явищ і процесів.

3. *Історико-генетичний аналіз*. Передбачає вивчення об'єкта дослідження з точки зору його походження, а також умов, чинників, причин історичної трансформації.

4. *Порівняльно-історичний метод (метод компаративістики)*. Зіставлення об'єктів історико-економічних досліджень у просторі і часі.

5. *Інституційно-еволюційний аналіз*. Вивчення змін історико-економічних систем з одночасним трансформуванням результатів у теорію та практику господарювання.

6. *Хронологічний метод*. Дослідження економічних явищ і процесів, а також концепцій економічної науки у хронологічній послідовності (на основі періодизації історичного розвитку).

7. *Типологічний метод*. Забезпечує систематизацію економічних процесів, явищ, теорій, вчень на основі виявлення спільних та відмінних характеристик.

8. *Факторний аналіз*. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків між економічними явищами й процесами в їх історичній еволюції.

Підходи до *періодизації* економічної історії:

1. *Формаційний підхід* (К. Маркс), за яким виділено такі етапи розвитку економічних систем: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний.

2. *П'ятистадійна модель* Ф. Ліста, який виокремив такі етапи розвитку людського суспільства: етап дикості, пастушачого побуту, землеробський етап, землеробсько-мануфактурний етап, комерційний етап.

3. *Цивілізаційний підхід* (А. Фергюсон) поділяє історію економіки на такі етапи: дикість, варварство, цивілізація.

4. *Інституціонально-технологічний підхід* (Д. Белл, Е. Тоффлер) виділяє доіндустріальну економіку, індустріальну економіку, постіндустріальну економіку.

5. *Історичний підхід* виокремлює стародавню економічну історію (до V ст.), середньовічну економіку (V–XV ст.), нову економічну історію (XVI – п. XX ст.), новітню економічну історію (1914 – п. XXI ст.).

В основі періодизації історії економічної думки лежить *загально-історичний підхід*, в межах якого виокремлено: докласичні економічні вчення (до XVII ст.), класичну економічну думку (XVII – XIX ст.), неокласичні економічні теорії (к. XIX – п. п. XX ст.), посткласичні економічні теорії (д. п. XX – п. XXI ст.).

Історія економіки та економічної думки є фундаментальною міждисциплінарною наукою, яка тісно взаємодіє з низкою інших дисциплін, серед яких:

- інші економічні науки: економічна теорія, політекономія, мікро- та макроекономіка, галузеві економічні науки, функціональні економічні науки тощо;

- неекономічні науки: загальна історія, філософія, соціологія, політологія, логіка, суспільствознавство, географія.

Основні терміни та поняття

Предмет історії економіки та економічної думки, історія економіки, історія народного господарства, історія економічної думки, економічна парадигма, економічна система, модель господарського

розвитку, економічне вчення, економічна школа, економічна течія, напрям економічної думки, економічний аналіз, економічне мислення, наукова періодизація, суспільно-економічна формація, цивілізація

План практичного заняття

1. Предмет історії економіки та економічної думки. Взаємозв'язок історії економіки та історії економічної думки.
2. Функції історії економіки та економічної думки як науки.
3. Загальні та специфічні методи дослідження предмету історії економіки та економічної думки.
4. Періодизація історичного розвитку господарських систем та економічної науки.
5. Місце історії економіки та економічної думки у системі наук.

Питання для самостійного опрацювання

1. Розвиток історії економіки та економічної думки як науки та навчальної дисципліни.
2. Кумулятивна модель розвитку економічної науки П. Дюгема.
3. Фальсифікаційна модель розвитку економічної науки К. Поппера.
4. Модель зміни класичних ситуацій Й. Шумпетера.
5. Модель наукових революцій Т. Куна.

Тематика індивідуальних завдань

1. Історична генеза поняття «економіка».
2. Наукові погляди Й. Шумпетера на економічний аналіз.
3. Емпіричні методи історико-економічних досліджень.
4. Стадії цивілізаційного розвитку людства.
5. Періодизація розвитку господарських систем за К. Бюхером та Б. Гільдебрандом.

Питання для самоперевірки

1. Що є об'єктом історії економіки?
2. Що є об'єктом історії економічної думки?
3. Що вивчає історія економіки та економічної думки як наука?
4. Які завдання виконує історія економіки та економічної думки як навчальна дисципліна?
5. У чому полягають функції історії економіки та економічної думки?
6. Які загальнонаукові методи використовує історія економіки та економічної думки як наука?
7. Які специфічні методи використовує історія економіки та економічної думки як наука?
8. Вкажіть основні підходи до періодизації історії економічного розвитку.
9. Вкажіть основні моделі розвитку економічної науки.
10. З якими іншими дисциплінами взаємодіє історія економіки та економічної думки?

Тренувальні тестові завдання

- 1. Історія економіки та економічної думки як самостійна наука виникла у:**
  - А) XV – XVI ст.;
  - Б) середині XIX ст.;
  - В) на початку XX ст.
- 2. Історія економіки та економічної думки перебуває на стику таких дисциплін:**
  - А) історії, економічної теорії та економіки;
  - Б) історії, економічної історії та економіки;
  - В) історії, економіки та політології.
- 3. Об'єктом вивчення економічної історії є:**
  - А) історична хронологія економічних подій;
  - Б) економічні причини та наслідки історичних подій;
  - В) постаті та економічні вчення науковців-економістів.

4. Функція історії економіки та економічної думки, яка полягає у формуванні наукової картини господарської еволюції суспільства – це:

- А) світоглядна;
- Б) виховна;
- В) гуманістична.

5. Формаційний підхід до періодизації розвитку економічної системи запропонував:

- А) А. Сміт;
- Б) К. Маркс;
- В) Ф. Ліст.

6. Метод, який дозволяє зіставити різні процеси, що відбувалися в країнах на певних етапах розвитку:

- А) історико-генетичний аналіз;
- Б) факторний аналіз;
- В) порівняльно-історичний аналіз.

7. Об'єктом вивчення історії економічної думки є:

- А) історія економічних теорій та економічного аналізу;
- Б) історія життя провідних вчених-економістів;
- В) історія економічних процесів.

8. Функція історії економіки та економічної думки, яка полягає в узагальненні господарського досвіду людства:

- А) пізнавальна;
- Б) акумулятивна;
- В) методологічна.

9. Інституціонально-технологічний підхід виділяє такі періоди розвитку економіки:

- А) рабовласницький, феодальний, капіталістичний;
- Б) доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний;
- В) дикість, варварство, цивілізація.

10. П'ятистадійну модель розвитку людського суспільства запропонував:

- А) К. Маркс;
- Б) Ф. Ліст;
- В) А. Сміт.

11. Метод об'єднання фактів і подій у відповідні групи за певною ознакою – це:

- А) періодизація;
- Б) типологізація;
- В) категоризація.

12. Розгляд процесів та теорій у порядку їхнього виникнення та формування здійснює:

- А) логічний метод;
- Б) порівняльно-історичний метод;
- В) діалектичний метод.

13. Функція історії економіки та економічної думки, яка полягає у визначенні перспектив господарського розвитку на основі історичного досвіду:

- А) акумулятивна;
- Б) прогностична;
- В) методологічна.

14. Розгляд господарства як системи взаємопов'язаних елементів здійснює:

- А) принцип цілісності;
- Б) принцип діалектичного розвитку;
- В) принцип упорядкованості.

15. Система поглядів, об'єднаних між собою єдиними ідейними принципами:

- А) економічна школа;
- Б) економічна течія;
- В) економічний напрям.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Історія економіки та економічної думки є міждисциплінарною наукою.

2. Предмет історії економіки та економічної думки полягає у вивченні історичних подій, суспільних процесів і явищ.

3. Проведення історико-економічних досліджень ускладнене масштабністю та суперечливістю господарського розвитку людства.

4. Історико-економічне дослідження базується лише на загальнонаукових методах пізнання.

5. Періодизація використовується для визначення послідовності економічного розвитку людства та формування економічного вчення.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність між функціями історії економіки та економічної думки:

А. Пізнавальна	1. Нагромадження та узагальнення господарського досвіду людства
Б. Світоглядна	2. Визначення потенційних напрямів господарського розвитку країн світу та економічної науки
В. Акумулятивна	3. Формування уявлення про процес генези та еволюції економічних понять і категорій
Г. Прогностична	4. Формування наукової картини світу на основі вивчення економічних поглядів та основ господарського розвитку людства

2. Встановіть відповідність між методами історії економіки та економічної думки:

А. Діалектичний метод	1. Зіставлення об'єктів історико-економічних досліджень у просторі і часі
Б. Наукова абстракція	2. Базується на об'єктивному характері суспільно-економічного розвитку
В. Метод компаративістики	3. Сприяє виділенню найсуттєвіших характеристик економічних явищ і процесів
Г. Хронологічний метод	4. Дослідження економічних явищ і процесів на основі періодизації історичного розвитку

3. Встановіть відповідність між підходами до періодизації економіки та їх авторами:

А. Формаційний підхід	1. Е. Тоффлер
Б. Цивілізаційний підхід	2. К. Маркс
В. Інституціонально-технологічний підхід	3. А. Фергюсон
Г. П'ятистадійна модель економічного розвитку	4. Ф. Ліст

Аналітичні завдання

1. Вкажіть, у чому, на Ваш погляд, полягає важливість вивчення історії економіки та економічної думки на сучасному етапі.

2. Визначте різницю між поняттями вчення, школи, течії та напрямку економічної думки.

3. Подумайте та визначте, які специфічні методи історії економіки та економічної думки можуть бути використані іншими економічними науками.

4. Порівняйте основні підходи до періодизації господарського розвитку людства, запропоновані вченими-економістами та істориками. Які критерії покладено в основу кожної з періодизацій?

5. На Ваш погляд, які переваги та недоліки притаманні формаційному підходу К. Маркса та інституційно-технологічному підходу Е. Тоффлера?

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 19, 26–28, 31, 38.

ТЕМА 2. ГОСПОДАРСЬКІ ОСНОВИ ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ

Мета вивчення теми: зрозуміти загальні умови становлення та розвитку первіснообщинного господарства; осмислити чинники та особливості еволюції типів господарювання на різних історичних етапах первісної доби; з'ясувати специфіку соціально-господарської організації життя первісної общини; закріпити теоретичні знання щодо господарського розвитку первісного суспільства на прикладі трипільської культури.

Опорний конспект лекції

Історично період розвитку *первісного суспільства* охоплює час від появи першої людини (близько 2,5 млн років тому) до формування ранніх цивілізацій (приблизно I – III тис. до н.е.).

Ознаки господарського розвитку ранньопервісного суспільства:

- високий рівень залежності від навколишнього природного середовища;
- привласнювальний тип господарювання;
- рухливий (кочовий) спосіб життя;
- збиральництво, рибальство, загінне полювання як основні господарські заняття;
- низький рівень розвитку продуктивних сил;
- еволюція від примітивних знарядь праці до мікро- та макролітів із каменю, кістки та рогу;
- первісне стадо та рід як основні форми людських об'єднань;
- поява водного транспорту;
- опанування способами добування вогню;
- відсутність чітких територіальних меж між первісними суспільними групами;
- колективна власність та соціальна рівність.

«*Неолітична революція*» – етап прогресивного розвитку господарської діяльності первісної людини, що характеризувався переходом від привласнювального до відтворювального типу господарювання.

Чинники «неолітичної революції»: стрімкий приріст населення, нестача продовольства, сприятливі природно-кліматичні умови, успішні спроби доместикації рослин і тварин.

Наслідки «неолітичної революції»:

1. Становлення виробничого типу господарювання.
2. Суспільний поділ праці та поява нових форм господарської спеціалізації людства – землеробства та скотарства.
3. Поява надлишкового продукту і, як наслідок, міжобщинного обміну.
4. Зародження осілого способу життя та формування перших поселень.
5. Центром соціально-господарської організації стає територіальна община.
6. Розвиток духовної культури первісної людини.

Характерні риси господарської діяльності пізньопервісного суспільства:

- швидкий розвиток землеробсько-скотарських господарських спільнот;
- вдосконалення техніки обробки землі та освоєння низки землеробських культур;
- еволюція общинного ремесла (поява ткацтва, прядіння, керамічного виробництва, деревообробки);
- поглиблення общинної спеціалізації та розвиток кооперації;
- удосконалення технік обробки кам'яних знарядь праці;
- винайдення та освоєння нових видів матеріалів – міді, бронзи, заліза;
- підвищення продуктивності праці та поступовий розвиток продуктивних сил;
- розвиток водного та виникнення наземного транспорту;
- соціальне розшарування населення, поглиблення майнової нерівності та поява приватної власності;
- формування селищ та городищ як територіальних центрів організації суспільного життя.

Основні терміни та поняття

Первісне суспільство, палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий вік, залізний вік, привласнювальне господарство, «неолітична революція», відтворювальне господарство, суспільний поділ праці, община, стадо, рід, плем'я, територіальна община, надлишковий продукт, первісна спеціалізація та кооперація, міжобщинний обмін

План практичного заняття

1. Господарська діяльність людини на ранньопервісному етапі.
2. Чинники та наслідки «неолітичної революції».
3. Ознаки пізньопервісного господарства.
4. Община як форма організації первісного суспільства та етапи її розвитку.
5. Господарська діяльність первісних суспільств на теренах України.

Питання для самостійного опрацювання

1. Трипільська культура на території України: зародження та етапи розвитку.
2. Основні види господарської діяльності трипільців.
3. Соціально-економічні причини занепаду трипільської культури.

Тематика індивідуальних завдань

1. Духовна культура та ритуальне життя давніх трипільців.
2. Черняхівська первісна культура та її особливості.
3. Пшеворська первісна культура на території України.
4. Зарубинецька культура Залізної доби та її характерні риси.

Питання для самоперевірки

1. Які види господарської діяльності домінували у ранньопервісному періоді?
2. Вкажіть характерні риси господарської діяльності первісного суспільства на етапі палеоліту.
3. Охарактеризуйте основні господарські досягнення первісного суспільства на етапі мезоліту.
4. Які чинники зумовили перехід від привласнювального до відтворювального типу господарювання?
5. Визначте основні наслідки «неолітичної революції» для подальшого соціально-економічного розвитку первісного суспільства.
6. Дайте характеристику поняття общини.
7. Вкажіть історичні типи первісних общин та умови їхнього формування.
8. Як суспільний поділ праці вплинув на функціонування первісної общини?
9. Поясніть, які зміни у соціальних відносинах людських об'єднань зумовили первісна спеціалізація та кооперація.
10. Яким чином поява надлишкового продукту вплинула на розвиток власності?
11. Дайте характеристику особливостей розвитку первіснообщинного ладу пізнього періоду.

Тренувальні тестові завдання

- 1. Перша стадія розвитку первісного суспільства характеризувалася пануванням:**
  - А) привласнювального типу господарювання;
  - Б) відтворювального типу господарювання;
  - В) виробничого типу господарювання.
- 2. При привласнювальному способі господарювання домінуючими сферами економічної діяльності були:**
  - А) мисливство та скотарство;
  - Б) землеробство та рибальство;
  - В) мисливство та збиральництво.

3. Центр соціально-господарської організації первісного суспільства:

- А) рід;
- Б) плем'я;
- В) община.

4. Центр об'єднання людей на стадії протообщини:

- А) рід;
- Б) плем'я;
- В) стадо.

5. Перший великий суспільний поділ праці характеризувався:

- А) відокремленням скотарства від землеробства;
- Б) відокремленням збиральництва від землеробства;
- В) відокремленням ремісництва від землеробства.

6. На стадії ранньопервісної общини людське суспільство об'єднувалося у:

- А) рід;
- Б) плем'я;
- В) стадо.

7. Перехід від привласнювального до виробничого типу господарювання відбувся на етапі:

- А) палеоліту;
- Б) неоліту;
- В) мезоліту.

8. При відтворюючому способі господарювання домінуючими сферами економічної діяльності були:

- А) мисливство та збиральництво;
- Б) скотарство та землеробство;
- В) рибальство та землеробство.

9. Прямим наслідком першого суспільного поділу праці стало:

- А) розвиток ремесла та формування державних утворень;
- Б) поява надлишкового продукту та розвиток обміну;
- В) розвиток приватної власності та нарощування виробництва.

10. Історично першим розвинувся такий вид транспорту:

- А) річковий;
- Б) наземний;
- В) гужовий.

11. Пізня форма соціального об'єднання людей:

- А) територіальна община;
- Б) первісне стадо;
- В) патріархальна сім'я.

12. Основними чинниками впливу на організацію господарської діяльності общини були:

- А) суспільний поділ праці та виокремлення приватної власності;
- Б) господарська спеціалізація та первісна кооперація;
- В) внутрішньо-общинний та міжобщинний розподіл.

13. Другий суспільний поділ праці характеризувався:

- А) виокремленням ремесла;
- Б) виокремленням скотарства;
- В) виокремленням торгівлі.

14. Первісна людина навчилася видобувати вогонь на етапі:

- А) палеоліту;
- Б) мезоліту;
- В) неоліту.

15. Перший метал, який освоїла людина:

- А) мідь;
- Б) бронза;
- В) залізо.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Перехід до відтворювального типу господарювання був зумовлений швидким приростом населення.
2. Прямим наслідком «неолітичної революції» стало зародження осілого способу життя.
3. Суспільний поділ праці сприяв формуванню первісної спеціалізації та кооперації.
4. Поява надлишкового продукту зумовила майнове розшарування населення та стала передумовою розвитку приватної власності.
5. Прогрес матеріальної культури первісного суспільства сприяв його духовному зростанню.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність між стадіями розвитку та типами первісних общин:

А. Протообщина	1. Центром соціального об'єднання був рід
Б. Ранньопервісна	2. Центром соціального об'єднання було первісне стадо
В. Пізньопервісна	3. Центром соціального об'єднання була територіальна община

2. Встановіть відповідність між періодами кам'яного віку та ознаками господарського розвитку первісного суспільства:

А. Палеоліт	1. Землеробство і скотарство як основні види господарської діяльності, різні техніки обробки каменю, осілий спосіб життя
Б. Мезоліт	2. Розвиток мисливства і збиральництва, примітивні кам'яні знаряддя праці, кочовий спосіб життя
В. Неоліт	3. Привласнювальний тип господарювання, поява мікро- та макролітів, перші спроби доместикації рослин і тварин

3. Із поданих нижче ознак оберіть ті, що відповідають розвитку первіснообщинного ладу після «неолітичної революції»:

Общинна власність	Рівномірний розподіл благ
Родоплемінна соціальна структура	Станова ієрархія
Підвищення продуктивності праці	Внутрішньо-общинний обмін
Колективне присвоєння ресурсів	Поява дар-обмінної цінності
Суспільний поділ праці	Гендерно-віковий розподіл праці
Виробнича спеціалізація	Демографічний ріст
	Формування постійних поселень
	Утворення протодержав

Аналітичні завдання

1. Проведіть порівняльний аналіз господарської діяльності первісного суспільства до та після «неолітичної революції».
2. Дайте характеристику трьох суспільних поділів праці за такими ознаками:
  - а) передумови та причини виникнення;
  - б) характер процесу;
  - в) наслідки для господарського розвитку людства.
3. На Ваш погляд, яким чином перехід від матріархальної до патріархальної системи вплинув на соціально-господарську організацію життя первісних людей?
4. Беручи до уваги вивчений теоретичний матеріал, подумайте і вкажіть, які умови та чинники сприяли занепаду найдовшої в історії людства епохи первіснообщинного ладу.
5. Визначте основні соціально-економічні та культурні надбання первісного суспільства.

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 19, 23, 24, 27, 28, 31, 38.

ТЕМА 3. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ IV–III ТИС. ДО Н. Е. – V СТ. Н. Е.

Мета вивчення теми: зрозуміти основні чинники генези та еволюції світових цивілізацій; ознайомитися із особливостями господарського розвитку країн Стародавнього Сходу та їх відображенням в давній економічній думці; з'ясувати історичні умови становлення рабовласницької системи господарювання; сформуванати загальну картину уявлень про типи господарського розвитку античних держав та специфіку давньогрецької й давньоримської економічної думки; розкрити основи та тенденції розвитку економічного ладу на теренах України у добу античності.

Опорний конспект лекції

Формування та розвиток ранньоцивілізаційних господарських систем відбувається під впливом таких *чинників*:

- утвердження осілого способу життя;
- превалювання виробничих форм господарювання, зокрема, землеробства;
- поглиблення суспільного поділу праці;
- нарощування обсягів виробництва за рахунок вдосконалення знарядь праці;
- зростання надлишкового продукту;
- соціальна ієрархізація суспільства.

До ранньоцивілізаційних господарських систем прийнято відносити державні утворення на території Месопотамії, Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії.

Месопотамія являла собою сукупність держав-номів, серед яких найбільшого рівня соціально-економічного розвитку досягли Шумерське царство, Аккадське царство, Древній Вавилон.

Характерні риси господарського розвитку Месопотамії (Межиріччя):

- утворення протоміст та урбанізація населення;
- формування державно-храмового господарства;
- розвиток таких форм землеволодіння, як храмове, царське,

общинне;

- основним видом господарської діяльності було землеробство, серед інших сфер – скотарство, мисливство, рибальство, садівництво, виноградарство;

- стрімкий розвиток ремісничих галузей (будівництво, гончарство, цегляне та шкірне виробництво, ювелірна справа);

- становлення державного, а згодом приватного рабовласництва (головним чином, за рахунок військовополонених і боржників);

- розвиток зовнішньої мінової торгівлі, лихварських операцій, поява перших товарних (худоба, зерно) та металевих (мідні та срібні злитки) грошей, водного транспорту.

До *особливостей господарської діяльності Стародавнього Єгипту* слід віднести такі, як:

- ієрархічна система суспільно-господарської організації життя;

- розвиток державної та державно-общинної земельної власності;

- домінування натуральних форм господарювання;

- основу економічного життя складало іригаційне землеробство;

- основна виробнича сила – селяни-общинники;

- серед популярних сфер господарської діяльності – садівництво, виноградарство, птахівництво, бджільництво;

- особливого розвитку набуло ремесло, а саме столярство, гончарство, будівництво, суднобудування, каменярство, ковальство, ткацтво, ювелірна справа тощо;

- інтенсивна зовнішня торгівля, яка подекуди носила «напіввоєнний» характер; як наслідок, розвиток грошових відносин (з'явився дебен – одиниця вартості), річкового транспорту та мореплавства.

Основи економічного розвитку Стародавнього Китаю та Індії складала:

- класова система суспільної організації та соціальне розшарування населення;

- жорстке законодавче забезпечення державного землеволодіння, ієрархічний принцип користування землею;

- натуральні форми господарювання, в основі яких – зрошувальне землеробство;

- стрімкий розвиток ремесла та поглиблення його спеціалізації.

Загалом, *спільними рисами господарств країн Стародавнього Сходу* були такі, як:

- централізоване та деспотичне державне правління;
- натуральний характер виробництва;
- домінування державно-храмового землеволодіння;
- відсутність класичних форм рабства;
- низький рівень продуктивних сил;
- значна соціальна диференціація населення.

Пам'ятки економічної думки країн Стародавнього Сходу

1. Месопотамія: основи соціально-економічного ладу знайшли відображення в *«Законах царя Хаммурані»*. Пам'ятка являє собою збірник правових норм, що стосуються захисту царської та храмової власності, регламентування натурального господарства, регулювання торговельних і кредитних операцій, сплати податкових зборів, впорядкування сімейно-шлюбних відносин.

2. Стародавній Єгипет: основними пам'ятками економічної думки є повчання від батька до сина, серед яких *«Речення Інусера»*, які дають уявлення про «божественність» верховної влади, економічні та політичні функції правителя, організацію праці виробничих груп населення.

3. Стародавній Китай: суспільно-економічна думка відображена у філософсько-релігійних течіях, серед яких конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм.

4. Стародавня Індія: система господарського устрою розкрита у таких джерелах, як *«Закони Ману»* та *«Артхашастра»*, які пояснюють поняття суспільного поділу праці, важливість класової ієрархії суспільства, основи державного регулювання майнових, податкових, орендних відносин.

Характерні ознаки економічного життя Стародавньої Греції

Патріархальний період:

- ✓ зосередженість господарських відносин у незалежних містах-державах (полісах);
- ✓ домінування натурального типу господарювання;

- ✓ основна економічна одиниця – замкнене домашнє господарство (патріархальна родина);
- ✓ низький рівень розвитку суспільного поділу праці;
- ✓ рабовласництво набуває «домашнього» характеру;
- ✓ основний вид економічної діяльності – землеробство;
- ✓ обмеження розвитку ремесла і торгівлі.

Торговельно-ремісничий:

- виникнення простого товарного виробництва;
- поглиблення суспільного поділу праці;
- зростання державного господарства та розширення політичних, економічних і соціальних функцій держави;
- розвиток дрібного та середнього землеволодіння;
- розквіт класичного рабства – масове використання праці рабів у виробництві;
- диверсифікація та спеціалізація ремісничого виробництва;
- розширення внутрішньої та зовнішньої морської торгівлі;
- поява торговельно-промислових центрів;
- еволюція кредитно-грошових відносин (створення перших протобанків).

Економічні ідеї знайшли відображення у поглядах давньогрецьких філософів Ксенофонта, Платона, Аристотеля. *Ксенофонт* у трактаті «Про домашнє господарство» захищав натуральне господарство, зокрема землеробство в його основі, рабовласницьку систему, поділ праці; виступав проти розвитку ремесла та лихварства. *Платон* у своїх творах «Держава» та «Закони» вказував на важливість виробничої спеціалізації, станового поділу суспільства («філософи, воїни та виробники»), колективної власності; провідною галуззю економіки вважав сільське господарство, ремесло трактував як «талант іноземців». *Аристотель* («Економіка», «Політика», «Нікомахова етика») відстоював натурально-господарські форми життя, в основі яких – класичне рабовласницьке господарство з дрібною торгівлею; захищав приватну власність; господарство поділив на «економіку» та «хрематистику»; започаткував договірну концепцію походження грошей.

Еволюція господарства Стародавнього Риму

1. *Царський період*: натуральне сільське господарство складало основу економічного життя; набули поширення такі форми організації виробництва як дрібні землеробські та великі скотарські господарства; населення поділялося на патриціїв (вищі верстви) та плебеїв (нижчі верстви); ремесло та торгівля розвивалися повільно.

2. *Республіканський період*: стрімкий розвиток приватної власності; утвердження рабовласницької системи господарювання; поглиблення спеціалізації сільського господарства; розвиток ремісничого виробництва та поява перших професійних об'єднань; зростання внутрішньої та зовнішньої торгівлі; поширення лихварства.

3. *Імператорський період*: реструктуризація аграрного виробництва та його товаризація; рабовласницькі вілли та латифундії як основні сільськогосподарські форми; формування «ринкового» характеру рабовласництва; розвиток орендних відносин.

Давньоримські економічні трансформації знайшли відображення у поглядах Катона, Варрона, Колумелли. *Катон* у трактаті «Землеробство» ідеалізував натуральне господарство із землеробством в його основі та захищав основи класичної рабовласницької системи. *Варрон* вказував на доцільність натурально-господарської орієнтації римської економіки, важливість впровадження відповідної агрокультури, гнучкі методи регулювання рабської праці. *Колумелла* як основу економічного розвитку держави розглядав натуральне рабовласницьке господарство, вперше звернув увагу на важливість інтенсивних і раціональних методів економічного управління.

Основні терміни та поняття

Східний тип господарювання, західний тип господарювання, натуральне господарство, рабовласницька економічна система, держава-ном, державно-храмове господарство, ранги, варни, общинне землеволодіння, іригаційне землеробство, міста-поліси, домашнє господарство, ремісництво, просте товарне виробництво, приватна власність, патриції, плебеї, вілла, латифундії, пекулій, колонат

План практичного заняття

1. Особливості господарського розвитку Месопотамії та Стародавнього Єгипту.
2. Соціально-економічний устрій Стародавнього Китаю та Індії.
3. Історичні пам'ятки економічної думки країн Стародавнього Сходу.
4. Особливості господарського розвитку Стародавньої Греції та економічні уявлення давньогрецьких філософів.
5. Суспільно-економічне життя Стародавнього Риму та його відображення у поглядах давньоримських філософів.

Питання для самостійного опрацювання

1. Особливості господарського розвитку племен скіфів, сарматів, кіммерійців на теренах України.
2. Суспільно-економічний лад грецьких та римських колоній у Північному Причорномор'ї.
3. Античні міста-держави українського Причорномор'я.
4. Римське право в історії економічної думки.

Тематика індивідуальних завдань

1. Розвиток економічних відносин в межах Крито-Мікенської цивілізації.
2. Особливості господарського розвитку давніх цивілізацій Америки.
3. Біблія як джерело економічної думки доби ранніх цивілізацій.
4. Постать Аристотеля у політичній економії.
5. Концепція «ідеальної держави» Платона.

Питання для самоперевірки

1. Які умови та чинники зумовили перехід до цивілізаційного способу життя?
2. Визначте характерні ознаки господарства Месопотамії.

3. Які економічні та технічні досягнення лягли в основу економічного розвитку давніх шумерів?
4. Які ознаки притаманні єгипетській моделі господарювання?
5. У чому полягали особливості суспільно-економічного укладу Стародавнього Китаю та Індії? Вкажіть спільні та відмінні риси.
6. Які проблеми висвітлювала економічна думка доби ранніх цивілізацій?
7. Вкажіть основні пам'ятки економічної думки країн Стародавнього Сходу.
8. Що було притаманне господарству Стародавньої Греції патріархального періоду?
9. Які господарські трансформації античної Греції відбулися на торговельно-ремісничому етапі?
10. Охарактеризуйте економічні погляди давньогрецьких філософів.
11. Визначте особливості економічного розвитку Стародавнього Риму царського періоду.
12. Якими тенденціями характеризувалося економічне життя римлян у республіканську добу?
13. Сформулюйте ознаки римської економіки імператорської епохи.
14. Проаналізуйте проблеми, відображені у працях давньоримських мислителів.
15. Вкажіть соціально-економічні причини кризи рабовласницької системи.

Тренувальні тестові завдання

1. Чинниками становлення ранніх цивілізацій є:

- А) осілий спосіб життя, концентрація населення та виробничі форми господарювання;
- Б) суспільний поділ праці, кочовий спосіб життя та розвиток виробництва;
- В) урбанізація, розвиток приватної власності, створення надлишкового продукту.

2. Цивілізаційними здобутками шумерського суспільства є:

- А) зрошувальна система та винайдення паперу;
- Б) винайдення колеса та виплавка бронзи;
- В) друкування монет та будівництво пірамід.

3. Домінуючою формою організації виробництва на етапі ранніх цивілізацій є:

- А) товарне виробництво;
- Б) натуральне виробництво;
- В) ринкове виробництво.

4. «Закони царя Хаммурапі»:

- А) захищали колективну власність та інтереси бідних верств населення;
- Б) утверджували збереження приватної власності та рабоволодіння;
- В) описували проблеми державної централізації та правила ведення війни.

5. Основною історичною пам'яткою економічної думки Стародавньої Індії є:

- А) «Повчання Ахтоя»;
- Б) «Артхашастра»;
- В) «Речення Іпусера».

6. Найбільше господарське досягнення єгиптян:

- А) будівництво пірамід;
- Б) виготовлення паперу;
- В) зрошувальна система землеробства.

7. Господарське життя Стародавньої Греції зосереджувалося у містах-державах, які називалися:

- А) метрополії;
- Б) поліси;
- В) некрополі.

8. Автором творів «Економіка», «Політика», «Нікомахова етика» є:

- А) Ксенофонт;
- Б) Аристотель;
- В) Платон.

9. У своїх економічних поглядах Аристотель захищав:

А) натуральне господарство з дрібною торгівлею та домінуванням приватної власності;

Б) натуральне господарство, основане на державній централізації та аграрному секторі;

В) натуральне господарство з надлишковим виробництвом.

10. До сфери економіки Аристотель відносив:

А) землеробство, ремесло та дрібну торгівлю;

Б) землеробство, ремесло та крупні торговельні операції;

В) ремесло, лихварство та торгівлю.

11. Основа господарського розвитку Стародавнього Риму:

А) ремесло;

Б) торгівля;

В) сільське господарство.

12. Центральними в економічній думці Стародавнього Риму були:

А) проблеми централізації влади;

Б) проблеми організації рабовласницького господарства у сільських маєтках;

В) проблеми вдосконалення ремесла та торгівлі.

13. Основна господарська одиниця Стародавньої Греції:

А) рабовласницька родина;

Б) релігійна община;

В) патріархальна сім'я.

14. У своїх економічних поглядах Ксенофонт:

А) розглядав торгівлю та ремесло як недостойне заняття, рабство вважав природним явищем;

Б) виступав проти накопичення багатства та рабовласницьких форм господарювання;

В) основою розвитку економіки вважав товарне виробництво та середній клас.

15. У Стародавньому Римі великі скотарські господарства належали:

А) плебеям;

Б) патриціям;

В) іноземцям.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Суспільний поділ праці став визначальним чинником формування перших державних утворень.

2. Централізація державної влади у східних країнах зумовила поглиблення соціальної диференціації населення.

3. Раби склали основну продуктивну силу античного суспільства.

4. Поглиблення господарської спеціалізації античних держав сприяло появі товарних форм організації виробництва.

5. Специфіка економічної думки стародавнього світу полягала у її невіддільності від релігійно-міфологічних уявлень.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність в економічних поглядах давньогрецьких філософів:

А. Аристотель	1. Ремесло і торгівлю вважав ганебними заняттями
Б. Ксенофонт	2. Жорстке державне управління вважав основою суспільно-економічного порядку
В. Платон	3. Відстоював ідеї приватної власності та натуральні форми господарювання

2. Встановіть відповідність між періодами та ознаками господарського розвитку Стародавнього Риму:

А. Царський період	1. Товаризація сільськогосподарського виробництва
Б. Республіканський період	2. Основу економіки складало дрібне землеробське господарство
В. Імператорський період	3. Розвиток професійного ремісництва

3. Встановіть відповідність між характерними рисами суспільно-економічного укладу країн Стародавнього Сходу:

А. Месопотамія	1. Існувала система класового поділу суспільства на варни
Б. Стародавній Єгипет	2. Сприятливе географічне розташування сприяло розвитку зовнішньої торгівлі
В. Стародавній Китай	3. Основу економіки складало сезонне іригаційне землеробство
Г. Стародавня Індія	4. Домінував ієрархічний принцип користування землею

Аналітичні завдання

1. Вкажіть найбільші науково-технічні винаходи й досягнення країн стародавнього світу. На Ваш погляд, як вони вплинули на розвиток людського суспільства?

2. Зробіть порівняльний аналіз господарств країн Стародавнього Сходу. Визначте спільні та відмінні риси.

3. Проведіть паралелі між східним та західним (античним) типом господарювання, охарактеризуйте їх за такими ознаками:

- а) основи господарської діяльності;
- б) домінуючий тип власності;
- в) характер рабовласницьких відносин;
- г) форма соціальної організації.

4. Сформулюйте основні причини та чинники кризи рабовласницької системи господарювання.

5. Обґрунтуйте, який вплив здійснили економічні погляди давньогрецьких філософів на подальший розвиток економічної науки.

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 18, 19, 23, 24, 27–29, 31.

ТЕМА 4. СИСТЕМА ГОСПОДАРЮВАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕННЯХ V – XV СТ.

Мета вивчення теми: зрозуміти основні засади формування феодальної системи господарювання в середньовічній Європі; розкрити специфіку та типи економічної діяльності європейських країн на різних етапах феодалізму; засвоїти знання щодо форм феодального землеволодіння; ознайомитися із характерними рисами господарського розвитку окремих середньовічних міст; з'ясувати особливості суспільно-економічного устрою українських земель доби феодалізму; розглянути філософсько-економічні погляди тогочасних мислителів.

Опорний конспект лекції

В історії V – XV ст. визначають як період генези та еволюції *Європейської цивілізації*, а з економічної точки зору – як період формування феодального суспільства.

Розвиток *феодальної економічної системи* характеризувався утвердженням умовно приватного землеволодіння нечисленного прошарку населення (феодалів) на основі системи васальних зв'язків; становленням інституту особистої та поземельної залежності; впровадженням рентної форми експлуатації народних мас; закріпленням сільського господарства як основної сфери господарської діяльності.

У своєму розвитку *феодальне суспільство* пройшло такі *етапи*:

- *раннього феодалізму*: становлення феодальної землевласності та особистої й поземельної залежності селян від феодала; формування системи феодальних повинностей (оброк, панщина); домінування натурального виробництва із сільським господарством в його основі; повільний розвиток міської інфраструктури, ремесла та торгівлі; боротьба релігійної та світської влади;

- *класичного (розвиненого) феодалізму*: паралельний розвиток великого феодального та дрібного селянського землеволодіння; інтенсифікація, диверсифікація та спеціалізація аграрного виробництва, вдосконалення агротехніки; внутрішня колонізація;

хвиля комунальних революцій, що сприяли становленню міського самоврядування та особистого звільнення міщан; стрімкий ріст та урбанізація середньовічних міст; початок формування бюргерства; розвиток цехового ремісничого виробництва та гільдійського купецтва; розквіт фінансово-кредитної системи.

- *пізнього феодалізму*: розклад феодальної системи господарювання; поступове звільнення селян від особистої та поземельної залежності; зростання рівня підприємливості населення; посилення ваги дрібнотоварного виробництва; стрімкий розвиток товарно-грошових відносин; формування промислово-торговельних центрів; становлення ринкової інфраструктури.

Чинники розвитку середньовічних міст: відокремлення ремесла від сільського господарства; нарощування виробництва та його товаризація; демографічний ріст та внутрішня міграція населення; релігійна, політична та економічна необхідність адміністративної централізації; формування міського самоврядування.

Характерні риси соціально-економічного укладу середньовічного міста:

- збереження тісних зв'язків із селом;
- інтенсивний розвиток дрібнотоварного виробництва та грошового обміну;
- ремесло та торгівля як основні господарські заняття;
- формування корпоративних об'єднань у ремісничій (цехи) та торговельній (гільдії) сферах;
- професійний, вузькоспеціалізований та регламентований характер цехового виробництва;
- активізація внутрішньої, особливо ярмаркової, торгівлі, розвиток торговельної інфраструктури;
- розбудова великих міжнародних торговельних центрів;
- становлення інституту банківництва.

Економічна думка V – XV ст. відображала проблеми розвитку феодального устрою та розвивалася під впливом схоластичної філософії. Основним джерелом економічних ідей доби феодалізму є «*Варварські правди*», що являють собою норми звичаєвого права германських племен. Серед них найвідомішою є «*Саліческа правда*», в якій відображено основи господарського розвитку Франкського

королівства. Загальне уявлення про основи феодального землеволодіння дає «*Капітулярій про вілли*» («Закон про маєтки»), виданий Карлом Великим.

Економічні ідеї Середньовіччя відображено у працях представників теології, серед яких найбільш помітними є постаті Августина Блаженного та Фоми Аквінського. В межах релігійно-етичного сприйняття економічної дійсності *Августин Блаженний* виправдовував класовий поділ суспільства, розглядав землеробство й ремесло як «найчистіші» господарські заняття, вказував на життєву необхідність трудової діяльності.

У своїй праці «Сума теології» *Фома Аквінський*:

- виправдовував систему феодальних відносин її природним походженням;
- обґрунтовував «божественний» характер соціальної та майнової нерівності;
- розглядав натуральне господарство та приватну власність як основи суспільного добробуту;
- істинним багатством вважав працю та її результати, у той же час, підтримував накопичення золота й срібла державою й духовенством;
- висловив концепцію «справедливої вартості товарів»;
- заперечував економічну важливість великої торгівлі та лихварства.

Важливим джерелом середньовічної економічної думки є неканонічні релігійні твори – *єреси*, які носили яскраво виражену антифеодальну спрямованість.

Основні терміни та поняття

Європейська цивілізація, феодальна економічна система, феодал, феодал, аллод, бенефіцій, феодальна залежність, феодальна повинність, рента, оброк, панщина, васальні зв'язки, комунальні революції, магдебурзьке право, міська урбанізація, бюргерство, ремісничий цех, торгова гільдія, купецтво, ярмарки, лихварі, лихварський кредит, міняйли, комерційний кредит, банкірські дома, світська влада, церковна влада, схоластика, канонічне право, догма, софістика, єретик

План практичного заняття

1. Генеза та еволюція феодальної системи господарювання в європейських країнах.
2. Економіка європейського середньовічного міста, особливості розвитку ремесла й торгівлі.
3. Загальна характеристика економічної думки доби феодалізму.
4. Канонічне право. Економічні погляди Фоми Аквінського.

Питання для самостійного опрацювання

1. Суспільно-економічний устрій Київської Русі.
2. Господарство Галицько-Волинського князівства.
3. Економіка українських земель польсько-литовської доби.
4. Пам'ятки української економічної думки доби феодалізму.

Тематика індивідуальних завдань

1. Венеція як найбагатше середньовічне місто.
2. Господарський розвиток Середньовічної Візантії.
3. Економічний світогляд Ніколи Орема.
4. Ібн Хальдун та його філософія господарювання.
5. Господарський лад східнослов'янських племен.

Питання для самоперевірки

1. Вкажіть основні чинники становлення феодальної системи господарювання.
2. Якими є ознаки економіки доби феодалізму?
3. Означте загальну схему формування феодального землеволодіння.
4. Які основні характеристики господарства доби раннього феодалізму?
5. Визначте тенденції еволюції феодальної економічної системи класичного періоду.
6. Обґрунтуйте передумови та причини кризи феодального

суспільства.

7. Сформулюйте чинники та ознаки економічного розвитку середньовічних міст.

8. Яку роль виконували ремесло й торгівля у господарстві країн Середньовічної Європи?

9. Які проблеми феодального суспільства розкрито у «Варварських правдах» та «Капітулярії про вілли»?

10. Вкажіть особливості економічних поглядів Августина Блаженного.

11. Які економічні ідеї відображені у працях Фоми Аквінського?

12. Опишіть загальний характер поглядів, які викладені у середньовічних ересьях.

Тренувальні тестові завдання

1. До загальних ознак господарства Середньовіччя належить:

- А) панування колективної власності;
- Б) вільна купівля-продаж та володіння землею;
- В) рентна форма експлуатації селянства.

2. Професійні корпорації торговців називалися:

- А) торговельні товариства;
- Б) гільдії;
- В) профспілки.

3. Незалежне спадкове землеволодіння:

- А) бенефіцій;
- Б) алод;
- В) феодал.

4. Ознакою середньовічних ремісничих цехів є:

- А) низький рівень спеціалізації виробництва;
- Б) відсутність внутрішньо-цехового поділу;
- В) відсутність регламентації трудового процесу.

5. рисою господарства Європи доби раннього феодалізму є:

- А) високий рівень розвитку продуктивних сил;
- Б) сповільнення суспільного поділу праці;
- В) переважання відробіткової ренти.

6. Наслідком комунальних революцій було:

- А) посилення майнової залежності міщан;
- Б) здобуття містами самоврядування;
- В) занепад феодалізму.

7. Панщина належить до:

- А) відробіткової ренти;
- Б) грошової ренти;
- В) натуральної ренти.

8. Форма професійного об'єднання ремісників:

- А) профспілка;
- Б) союз ремісників;
- В) цехи.

9. У своїх поглядах Августин Блаженний найбільш чистою та достойною вважав працю у:

- А) землеробстві та ремеслі;
- Б) торгівлі та банківській справі;
- В) ремеслі та торгівлі.

10. «Ганебним ремеслом» на думку Фоми Аквінського є:

- А) торгівля;
- Б) лихварство;
- В) ремесло.

11. Фома Аквінський природною вважав:

- А) приватну власність;
- Б) колективну власність;
- В) державну власність.

12. На вчення якого грецького філософа спирався Фома Аквінський у своїх працях:

- А) Ксенофонта;
- Б) Платона;
- В) Аристотеля.

13. «Природним багатством» Фома Аквінський називав:

- А) золото та срібло;
- Б) працю;
- В) плоди землі та ремесла.

14. Основою економічного добробуту Фома Аквінський вважав:

- А) феодално-кріпосницьку систему;
- Б) натуральне господарство;
- В) товарне виробництво та торгівлю.

15. За концепцією «справедливої ціни» Фоми Аквінського ціна товару залежить від:

- А) користі товару;
- Б) соціального статусу людини;
- В) важливості товару.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Умови та чинники формування феодалної економічної системи є різними для країн Західної та Східної Європи.
2. Відокремлення ремесла від сільського господарства стало потужною детермінантою становлення й розвитку міської економіки.
3. На етапі пізнього феодалізму основою економічного розвитку європейських країн було просте дрібнотоварне виробництво.
4. «Варварські правди» відображали еволюцію феодалізму.
5. Концепція приватної власності Фоми Аквінського носила яскраво виражений софістичний характер.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність між формами феодалного землеволодіння:

А. Феод	1. Форма спадкового землеволодіння, індивідуально-родинна земельна власність
Б. Алод	2. Форма «неспадкового» землеволодіння, земельна власність, яка найчастіше надавалася за військові досягнення
В. Бенефіцій	3. Форма спадкової земельної власності, отриманої за васальну службу

2. Встановіть відповідність між етапами та ознаками розвитку феодальної системи господарювання:

А. Ранній феодалізм	1. Стрімкий розвиток цехового ремісництва та ярмаркової торгівлі
Б. Класичний феодалізм	2. Розклад общини та формування особисто залежного селянства
В. Пізній феодалізм	3. Занепад феодальної ієрархії, посилення ролі товарного виробництва

3. Встановіть відповідність між економічними ідеями та середньовічними джерелами їх відображення:

А. «Саліческа правда»	1. Концепція «справедливої ціни»
Б. «Капітулярій про вілли»	2. Погляди на соціально-економічний устрій германських племен
В. «Сума теологій»	3. Ідеї політики управління феодальними маєтками

Аналітичні завдання

1. Зробіть порівняльний аналіз особливостей розвитку феодалізму в країнах Західної та Східної Європи.

2. Обґрунтуйте вагомість впливу релігійного чинника на феодальну економічну систему.

3. Вкажіть основні науково-технічні досягнення середніх віків та їх значення для розвитку товарного виробництва.

4. Простежте специфіку розвитку ремесла й торгово-грошового обігу у Київській Русі порівняно із західноєвропейськими державами.

5. Зіставте економічні погляди Августина Блаженного і Фоми Аквінського. Вкажіть спільне та відмінне.

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 19, 23, 27–29, 31, 34, 38.

ТЕМА 5. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Мета вивчення теми: зрозуміти умови, чинники та основні характеристики процесу переходу від феодальної до ринкової системи господарювання в країнах Західної Європи; вивчити теоретико-методологічні положення меркантилізму як першої школи економіки; з'ясувати особливості розвитку концепцій меркантилізму в різних європейських країнах; простежити процес господарського розвитку України у XVI – першій половині XVIII ст.; ознайомитися із економічними поглядами українських меркантилістів.

Опорний конспект лекції

Чинники суспільно-економічних трансформацій країн Західної Європи у XVI – першій половині XVIII ст.: централізація монархічної влади, систематичні воєнні дії, формування національних економік, утвердження приватної власності, розвиток інституту економічної залежності, швидка урбанізація, духовно-культурний розвиток населення.

Сприятливі *передумови* для переходу європейських держав до системи ринкових відносин створили *Великі географічні відкриття*, наслідки яких виявилися у: «революції цін» та розвитку класу промислово-торговельної буржуазії, створенні колоніальних імперій, освоєнні нових ринків збуту та джерел сировини, первісному нагромадженні капіталу.

Характерні ознаки господарського розвитку країн Західної Європи на етапі ранніх капіталістичних перетворень:

1. *Сільське господарство*: повільний розпад феодальних відносин; утвердження приватної земельної власності та формування ринку землі; політика «обгороджування»; співіснування дворянського землеволодіння та селянського підприємництва; формування капіталістичної ренти; розвиток орендних відносин; вдосконалення агрокультури; подальша товаризація сільськогосподарського виробництва, його галузева та територіальна спеціалізація.

2. *Промисловий розвиток*: товаризація ремісничого виробництва; поява централізованих, розсіяних, змішаних мануфактур; поглиблення внутрішньовиробничого поділу праці; вдосконалення техніки та технологій виготовлення продукції; нарощування обсягів промислового виробництва; диверсифікація галузей та товарного асортименту; посилення конкуренції між товаровиробниками.

3. *Торгівля*: формування світового ринку товарів та послуг; створення умов для міжнародного поділу праці; зміна напрямів зовнішньої торгівлі; зростання міжнародного товарообороту; утворення потужних торговельних компаній; активне впровадження механізмів митно-торговельного протекціонізму; торговельне суднобудівництво; диверсифікація товарного асортименту та техніки торгівлі; активізація внутрішньої торгівлі; розвиток посередницької та ярмаркової торгівлі, поява товарних бірж.

4. *Грошово-кредитна сфера*: нарощування банківсько-лихварського капіталу; утворення грошового ринку; відкриття акціонерних банків; створення фондових бірж; виникнення страхової сфери; інтенсифікація фінансово-кредитних операцій.

5. *Соціальні зміни*: формування вільної людини; підвищення рівня ініціативності та підприємливості населення; реструктуризація суспільних відносин; поглиблення соціальної диференціації; освітнє та культурне просвітництво народних мас; посилення політико-економічної ваги міста; розвиток міської інфраструктури.

Меркантилізм розглядається як перша економічна школа, система різноманітних течій і доктрин, основоположною ідеєю яких є пошук джерел національного збагачення. У своєму розвитку меркантилізм пройшов ранній та пізній періоди.

Ранньому меркантилізму відповідає формування доктрини *активного грошового балансу*, в межах якої були висловлені погляди щодо:

- ототожнення національного багатства із золотом і сріблом;
- проведення жорсткої монетарної політики, скерованої на регламентацію грошового обігу, рестрикційне обмеження вивозу грошей за кордон, регулювання валютних операцій;
- впровадження заходів відкритого митно-торговельного протекціонізму з метою обмеження імпорту та небажаного експорту,

серед них найпоширенішими були такі, як ембарго та підвищення ставок експортних й імпортних мит;

- державного регулювання цін на товари широкого вжитку.

У доктрині *активного торговельного балансу* знайшли відображення ідеї *пізнього меркантилізму*, серед яких:

- визначення зовнішньої торгівлі як основного джерела збагачення країни;

- забезпечення виграшу країни від міжнародної торговельної діяльності шляхом нарощування експорту та обмеження імпорту;

- проведення ефективної колоніальної політики;

- імпортозаміщення за рахунок державного стимулювання промислового виробництва;

- вільний грошовий обіг та скасування заборони вивозу золота й срібла за кордон;

- диверсифікація заходів державного протекціонізму (розширення прав торговців, експортні премії, субсидії, податкові пільги, повернення суми мит тощо), скерованих на розвиток вивізної торгівлі;

- розвиток транспортної інфраструктури.

Ідеї європейського меркантилізму знайшли практичне втілення в *специфічній економічній політиці*, скерованій на реалізацію національних переваг країн, забезпечення суспільних інтересів та народного збагачення.

Найбільшого розквіту набула ідеологія *англійського меркантилізму*, представлена такими напрямками, як: буліонізм (Т. Міллес, Ж. де Малінес), традиційний меркантилізм (В. Стаффорд, Т. Ман, Дж. Уїллер, Л. Робертс), економетризм (Ч. Деванант, Г. Кінг, У. Петті), «ліберальний» меркантилізм (Дж. Чайлд, С. Фортрей, Н. Барбон, Дж. Стюарт). У своїх працях англійські мислителі висловлювали погляди щодо механізмів забезпечення економічного лідерства країни та рівня втручання держави в економіку.

Ідеї *французького (континентального) меркантилізму* щодо державного покровительства розвитку промисловості та торгівлі, регулювання грошового обігу, забезпечення народного добробуту та росту населення знайшли відображення у працях Б. Лаффемаса, Ж. Бодена, А. де Монкретьєна, Ж.-Б. Кольбера. Економічні погляди Ж.-Б. Кольбера лягли в основу державної економічної політики

Франції у другій половині XVII ст., яка отримала однойменну назву політики «кольбертизму».

Основоположними принципами *німецького меркантилізму (камералізму)* були такі, як забезпечення верховенства і національного багатства держави, первинність захисту інтересів монархічної влади, стимулювання розвитку матеріального виробництва. Серед основних представників – Г. Обрехт, Ф. фон Зеккендорф, І. Бехер, Ф. фон Герніг, В. фон Шредер, Й. Юсті.

Головною проблемою представників *італійського меркантилізму*, серед яких Б. Даванцаті, Г. Скаруффі, Дж. Ботеро, А. Дженовезі, А. Серра, було упорядкування державної фінансової системи та монетарне стимулювання економіки.

В *Іспанії* фактично до XVIII ст. прихильники меркантилізму, серед яких М. Узтаріз, сповідували концепцію позитивного платіжного балансу, а на практиці впроваджували диверсифіковані методи щодо штучного нарощування фінансового капіталу країни.

Представники *голландського меркантилізму* (Г. Гроцій, П. де Грут, П. де Ла Корт) висловлювали ідеї щодо стимулювання розвитку зовнішньої торгівлі та мануфактур, проведення преференційної торговельної політики, державної підтримки торговельних компаній та морського суднобудування.

Основні терміни та поняття

Державний абсолютизм, централізована монархія, епоха Відродження, Реформація, Великі географічні відкриття, ринкова економічна система, майнова залежність, «революція цін», колонія, колоніальна імперія, колоніальна торгівля, первісне нагромадження капіталу, промислово-торговельна буржуазія, монопольні торговельні об'єднання, біржова торгівля, товарна біржа, фондова біржа, розширене товарне виробництво, мануфактура, розсіяна мануфактура, централізована мануфактура, змішана мануфактура, акціонерний капітал, капіталізм, меркантилізм, національне багатство, теорія грошового балансу, монетарна система, теорія торговельного багатства, мануфактурна система, протекціонізм, буліонізм, економетризм, «кольбертизм», камералізм

План практичного заняття

1. Чинники та ознаки розвитку ринкового господарства в країнах Західної Європи.
2. Економічні передумови та наслідки Великих географічних відкриттів.
3. Процес первісного нагромадження капіталу: джерела та економічні основи.
4. Мануфактурне виробництво: процес розвитку та основні типи.
5. Характерні риси раннього та пізнього меркантилізму.
6. Особливості меркантилізму в Англії, Франції, Німеччині, Італії.

Питання для самостійного опрацювання

1. Господарський розвиток українських земель у складі Речі Посполитої.
2. Розвиток товарного виробництва на українських землях в козацько-гетьманську добу.
3. Меркантилізм в політиці українських гетьманів.
4. Економічні погляди представників українського меркантилізму.

Тематика індивідуальних завдань

1. Європейська колонізація Америки та її наслідки для світового розвитку.
2. Формування торговельного монополізму в доіндустріальну добу.
3. Англія та Голландія: доіндустріальне протистояння двох європейських лідерів.
4. Меркантилізм як економічна політика: специфіка впровадження в країнах Європи.
5. Камералізм як наука про державне управління.

Питання для самоперевірки

1. Що стало чинником переходу до ринкового способу господарювання?
2. Які ознаки економічного розвитку країн Європи свідчили про перехід до ринкових відносин?
3. Які економічні наслідки Великих географічних відкриттів?
4. Що таке «революція цін»? Як це явище вплинуло на розвиток промислового-торговельного класу?
5. Визначте соціально-економічні наслідки колонізації для європейських країн.
6. Які джерела та економічні основи первісного нагромадження капіталу?
7. Охарактеризуйте процес розвитку та типи мануфактурного виробництва.
8. Вкажіть тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва докапіталістичного періоду.
9. Що стало передумовами розвитку меркантилізму як економічної доктрини?
10. Які проблеми господарського розвитку країн Європи знайшли відображення у працях представників раннього меркантилізму?
11. На які господарські питання звертали увагу у своїх працях представники пізнього меркантилізму?
12. Розкрийте національні особливості розвитку меркантилізму.

Тренувальні тестові завдання

1. До основних економічних передумов Великих географічних відкриттів належать:

- А) зростання обсягів натурального господарства;
- Б) розвиток середземноморської торгівлі;
- В) ускладнення грошового обміну країн.

2. Наслідком Великих географічних відкриттів був:

- А) розпад світової колоніальної системи;
- Б) «революція цін»;
- В) перетворення Середземномор'я на центр світової торгівлі.

3. Проявом «революції цін» стало:

- А) різке зниження цін на продовольчі товари;
- Б) різкий стрибок цін на товари на ринках;
- В) зростання обсягу грошових металів в обігу.

4. На початковому етапі колонізація здійснювалася через:

- А) поступове освоєння віддалених територій;
- Б) насильницьке та силове захоплення територій;
- В) міграцію в райони із значним місцевим населенням.

5. Основне джерело первісного нагромадження капіталу:

- А) зовнішня торгівля та політика лібералізму;
- Б) торгівля колоніальними товарами та система протекціонізму;
- В) розпад феодалної системи та ліквідація особистої залежності.

6. Якщо виробництво товару відбувається у декількох домашніх майстернях, то мова йде про:

- А) централізовану мануфактуру;
- Б) розсіяну мануфактуру;
- В) змішану мануфактуру.

7. Політична передумова Великих географічних відкриттів:

- А) захоплення нових колоніальних територій;
- Б) посилення ролі банків та бірж;
- В) закінчення війн та державне об'єднання країн Європи.

8. Наслідки первісного нагромадження капіталу:

- А) закріплення феодалізму та посилення особистої залежності;
- Б) розвиток найму та поступовий перехід до капіталізму;
- В) поглиблення суспільного поділу праці та скорочення обсягів внутрішньої торгівлі.

9. Теорія грошового балансу відповідає:

- А) ранньому меркантилізму;
- Б) зрілому меркантилізму;
- В) пізньому меркантилізму.

10. Доктрина активного грошового балансу передбачала:

- А) заборону вивезення золота та срібла з країни;
- Б) дозвіл імпорту, але в обмежених обсягах;
- В) стимулювання розвитку імпортозаміщувальних галузей виробництва.

11. Практична реалізація меркантилізму передбачала впровадження торговельної політики:

- А) фритредерства;
- Б) протекціонізму;
- В) експансіонізму.

12. Основні постулати теорії активного торговельного балансу були розроблені на етапі:

- А) раннього меркантилізму;
- Б) зрілого меркантилізму;
- В) пізнього меркантилізму.

13. В рамках теорії активного торговельного балансу було висловлено ідею щодо:

- А) обмеження імпорту іноземної продукції через стимулювання розвитку вітчизняного виробництва;
- Б) заборони вивезення грошей з країни та жорсткого обмеження імпорту;
- В) жорсткої регламентації грошового обігу та валютних операцій.

14. Як джерело національного багатства представники меркантилізму розглядали:

- А) сільське господарство;
- Б) промисловість;
- В) зовнішню торгівлю.

15. Однією з передумов становлення меркантилізму як першої економічної школи було:

- А) поглиблення суспільного поділу праці;
- Б) політична роздробленість держав;
- В) утвердження натурального виробництва.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Первісне нагромадження капіталу стало економічним підґрунтям для розвитку промислового виробництва європейських країн.

2. Ліквідація особистої та поземельної залежності зумовила формування інституту майнової залежності та стрімкий розвиток ринку

вільнонайманої праці.

3. Поступовий перехід країн Західної Європи до ринкових економічних відносин відбувався паралельно до посилення феодальних форм господарювання в країнах Східної Європи.

4. Західноєвропейські монопольні торговельні об'єднання мали значну економічну владу і навіть являли собою «державу в державі».

5. Господарські трансформації країн Західної Європи у XVI – середині XVIII ст. супроводжувалися посиленням державного втручання в економіку.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть найбільш відповідні причино-наслідкові зв'язки:

А. «Революція цін»	1. Первісне нагромадження капіталу
Б. Утвердження державного абсолютизму	2. Становлення міжнародної торгівлі та умов для МПП
В. Європейська колонізація	3. Збагачення класу промислово-торговельної буржуазії
Г. Формування економічної залежності	4. Формування національних економік у країнах Західної Європи

2. Встановіть відповідність між видами мануфактур:

А. Централізована	1. Виробництво продукції «розкидане» по домашніх майстернях
Б. Розсіяна	2. Виробництво продукції здійснювалося частково в ремісничій майстерні, а частково в домашніх умовах
В. Змішана	3. Виробництво продукції здійснювалося в ремісничій майстерні

3. Встановіть відповідність між напрямками меркантилізму та їх представниками:

А. Англійський меркантилізм	1. Г. Обрехт, І. Бехер, Й. Юсті, Ф. фон Герніг, В. фон Шредер
Б. Французький меркантилізм	2. В. Стаффорд, Т. Ман, С. Фортрей, Дж. Стюарт
В. Німецький меркантилізм	3. Г. Гроцій, П. де Грут, П. де Ла Корт
Г. Італійський меркантилізм	4. Б. Лаффемас, Ж. Боден, А. де Монкретьєн, Ж.Б. Кольбер
Ґ. Голландський меркантилізм	5. Б. Даванцаті, Дж. Ботеро, Г. Скаруффі, А. Серра

Аналітичні завдання

1. Зробіть порівняльну таблицю чинників, умов та тенденцій економічного розвитку країн Західної Європи на етапі доіндустріальних трансформацій.

2. Зіставте економічні ідеї представників раннього та пізнього меркантилізму. Вкажіть спільні та відмінні позиції.

3. Охарактеризуйте роль державного регулювання економіки у поглядах меркантилістів.

4. Проведіть паралель між ідеями українського та західноєвропейського меркантилізму.

5. На Ваш погляд, чи є вчення меркантилістів актуальними за сучасних умов розвитку міжнародних економічних відносин?

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 17, 19, 23, 27–29, 31, 38.

ТЕМА 6. РИНКОВО-ІНДУСТРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Мета вивчення теми: з'ясувати передумови та чинники промислової революції; ознайомитися із особливостями промислового перевороту та етапами індустріалізації провідних країн Європи та США; розкрити специфіку соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій; вивчити теоретико-методологічні засади класичної школи політекономії та періодизацію її розвитку; розглянути тенденції поширення класичних ідей в економічній думці України; систематизувати наукові погляди представників критичного напрямку політекономії.

Опорний конспект лекції

Починаючи з другої половини XVIII ст. в країнах Європейської цивілізації відбувається промисловий переворот, що являв собою перехід від ручного (мануфактурного) до машинного (фабрично-заводського) виробництва. Першою країною, яку охопили швидкі індустріальні зміни, стала Велика Британія.

Передумови промислового перевороту у Великій Британії: буржуазно-демократична революція, що сприяла розвитку підприємницької ініціативності населення та становленню національного ринку; швидке первісне нагромадження капіталу та формування ринку праці; науково-технічні досягнення (механічна прялка, ткацький верстат, парова машина); потужні колоніальні володіння, що стали важливим джерелом промислової сировини; політика протекціонізму, аграрний переворот тощо.

Особливості промислового перевороту Великої Британії:

- процес механізації розпочався із бавовняної промисловості, чому сприяв доступ до дешевої індійської сировини та власні технічні досягнення;

- швидкими темпами розвивалося фабрично-заводське

виробництво у вовняній, льняній, шовковій галузях;

- зростання кількості машин в легкій промисловості зумовило попит на метали та сприяло розвитку важкої індустрії (вугільна, металургійна, машинобудівна галузі);

- формування промислово-економічних центрів та районів (Бірмінгем, Манчестер);

- покращення транспортного сполучення та розбудова транспортної інфраструктури;

- швидка урбанізація та поява виробничого класу (пролетаріату).

Промисловий переворот у Франції почався пізніше (на початку XIX ст.), ніж в Англії, що було зумовлене несприятливими *передумовами*: Велика французька революція; тривале збереження ознак феодального устрою; політико-економічне стримування технічного прогресу; континентальна блокада.

Індустріальні трансформації носили затяжний та поетапний характер:

1. 1800–1814 рр.: державна підтримка розвитку промислово-торговельної сфери; початок перевороту у сфері легкої промисловості, головним чином, на основі англійської техніки; розширення ринку збуту та накопичення фінансового капіталу в результаті Наполеонівських воєн; сповільнення механізації виробництва в результаті континентальної блокади.

2. 1815–1848 рр.: стрімкий розвиток фабрично-заводського виробництва у сферах легкої та важкої індустрії; нарощування темпів механізації виробництва; формування промислових центрів; посилення міграції сільського населення до міст.

3. 1849–1860 рр.: інтенсифікація промислового виробництва; нарощування кількості парових двигунів; синергетичний розвиток супутніх сфер (кредитної, банківської, біржової, торговельної, транспортної).

Промисловий переворот в Німеччині розпочався із значним запізненням, чому сприяли такі *чинники*, як політична та територіальна роздробленість, відсутність національного ринку, відірваність від головних торговельних шляхів, збереження феодального устрою тощо.

Особливості промислового перевороту Німеччини:

1. 30–40-ві рр. XIX ст.: механізація бавовняної, полотняної,

шовкової галузей за рахунок активного торговельного співробітництва з Англією; нарощування використання парових машин та поступові трансформації сфери важкої індустрії (вугільна, гірнича галузі); становлення промислових районів, серед яких основні – Саксонський, Рейнсько-Вестфальський; розвиток залізного будівництва; у той же час, низькі темпи промислового виробництва та домінування імпортової продукції на внутрішньому ринку.

2. 50–60-ті рр. XIX ст.: формування національного ринку; стрімкий розвиток та диверсифікація сфер важкої індустрії; нарощування промислового виробництва та його технічного оснащення; формування великомасштабних фабрик і заводів; зрощення фінансового та промислового капіталу.

Передумови промислового перевороту в США: потужні природні ресурси; імміграція населення з країн Європи; імпорт європейської техніки та готової промислової продукції; відсутність феодальних пережитків.

Особливості промислового розвитку США: розвиток легкої промисловості на основі іноземної техніки та технологій; розбудова мережі металургійних та машинобудівних заводів; формування промислово-торговельних центрів; будівництво залізничних доріг, водних каналів та шосейних доріг; швидка механізація сільськогосподарського виробництва.

Епоха промислового перевороту та особливості становлення капіталістичної економіки знайшли відображення в доктринах *класичної школи політекономії*.

Відповідно до загальноприйнятого підходу в економічній літературі зародження класичної школи політекономії пов'язане із працями У. Петті («Трактат про податки та збори», «Політична арифметика») та П. Буагільбера («Міркування про природу багатства, грошей і податків»), а також становленням фізіократизму у Франції.

Фізіократи (Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо) – школа економічної думки Франції другої половини XVIII ст., представники якої акцентували увагу на необхідності розвитку сільськогосподарського виробництва як джерела національного збагачення. Основоположні засади фізіократичного напрямку сформовані у праці Ф. Кене «Економічна таблиця», де вчений розвивав ідеї природного порядку,

продуктивності землеробської праці, національного збагачення, здійснив спробу проаналізувати кругообіг суспільного продукту.

Теоретико-методологічні основи класичної школи політекономії були закладені А. Смітом. У праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» знайшли відображення наукові погляди вченого на державне регулювання економіки та ринкове саморегулювання, конкуренцію, економічну поведінку суб'єктів господарської діяльності, розподіл та продуктивність праці, споживчу та мінову цінність товару, витрати виробництва, доходи, капітал, гроші, міжнародну торгівлю тощо.

Ідейними послідовниками А. Сміта були інші представники класичної школи політекономії, зокрема, Д. Рікардо («Основи політичної економії та оподаткування»), відомий розробкою теорій вартості, податків, доходів, теорією відносних переваг; Т. Мальтус («Дослід про закон народонаселення»), який поставив національний добробут в залежність від демографічного чинника («закон народонаселення»); Ж.-Б. Сей («Трактат політичної економії»), науковий внесок якого насамперед полягав у розробці теорії трьох факторів виробництва.

Завершальним етапом еволюції класичної школи політекономії вважаються праці Дж. Мілля («Принципи політичної економії»), який заклав основи соціального реформізму, наголошував на важливості соціальної ролі держави, розробив власне бачення теорії вартості, витрат виробництва, капіталу, кількісної теорії грошей тощо.

Наукові погляди класиків були піддані критиці з боку представників *критичного напрямку політичної економії*, серед яких С. Сісмонді та П.-Ж. Прудон. С. Сісмонді («Нові начала політичної економії») висловив погляди щодо недоліків капіталізму та необхідності державного регулювання економіки. Вчений сформував своє бачення теорії продуктивності та розподілу праці, теорії відтворення та криз, теорії народонаселення тощо. П.-Ж. Прудон не заперечував капіталізм, проте звертав увагу на справедливість та рівність в економічних відносинах, обстоював ідеали дрібновласницького соціалізму.

Ідеї реформування капіталістичного суспільства на засадах соціальної рівності, справедливого розподілу, колективізму та

спільного майна, обов'язковості праці, знищення будь-яких елементів експлуатації народних мас пропонували представники такого економічного вчення, як *утопічний соціалізм* (Р. Оуен, К.-А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є).

У 40-х рр. ХІХ ст. в економічній думці Європи розвивається *марксизм* – економічна теорія, основоположник якої К. Маркс у своїй основній праці «Капітал» здійснив глибоке теоретичне переосмислення капіталізму як системи господарювання.

Внесок К. Маркса у розвиток економічної науки полягає у такому: визначення методологічних засад діалектичного та історичного матеріалізму; розробка формаційного підходу до періодизації розвитку людського суспільства; переосмислення трудової теорії вартості та формулювання теорії доданої вартості; глибокий аналіз капіталістичного способу виробництва; виокремлення положення про двоїстий характер праці (поділ праці на конкретну й абстрактну); розвиток теорії капіталу та дослідження процесу його нагромадження; обґрунтування товарної теорії грошей, теорії розподілу доходів, концепції суспільного відтворення, економічних криз. Ідеї К. Маркса розробляли його послідовники – Ф. Енгельс, П. Лафарг, Ф. Бебель.

Альтернативним напрямом класичної політекономії стала *німецька історична школа*, яка об'єднує так звану «стару», «нову» та «новітню» школи. Засновником німецької історичної школи у першій половині ХІХ ст. вважається Ф. Ліст, відомий своєю працею «Національна система політичної економії», в якій вчений висловив ідеї щодо важливості державного патерналізму для захисту національних інтересів, «промислового виховання» нації, збільшення продуктивних сил, запропонував стадійний підхід до періодизації розвитку економіки.

Ідеї Ф. Ліста знайшли продовження у поглядах представників «старої» історичної школи: Б. Гільдебранд запропонував свій варіант стадійного розвитку економіки, виокремивши періоди натурального, грошового та кредитного господарства, звернув увагу на важливість міждисциплінарного підходу до досліджень; В. Рошер сформулював альтернативне класичному бачення теорії цінності та розподілу доходів; К. Кніс обґрунтував відносність економічних законів та еволюційний характер розвитку економіки.

Основні терміни та поняття

Науково-технічна революція, аграрний переворот, буржуазно-демократична революція, промисловий переворот, індустріалізація, капітал, капіталізм, фабрично-заводське виробництво, економічна лібералізація, ринкове саморегулювання, фритредерство, вільна торгівля, національний ринок, фізіократи, класична школа політекономії, ідея природного порядку, «невидима рука» ринку, «економічна людина», вільна конкуренція, трудова теорія вартості, кількісна теорія грошей, теорія ренти, теорія заробітної плати, закон падіння норми прибутку, абсолютні переваги, відносні переваги, закон народонаселення, теорія трьох факторів виробництва, соціальний реформізм, критичний напрям політекономії, утопічний соціалізм, марксизм, теорія доданої вартості, «стара» німецька історична школа, «промислове виховання» нації

План практичного заняття

1. Передумови, чинники та процес промислового перевороту в країнах Європи.
2. Особливості індустріалізації економіки США.
3. Становлення класичної школи політекономії. Вчення У. Петті та П. Буагільбера. Фізіократи.
4. Теорії економічної науки у працях А. Сміта. Еволюція класичної школи політекономії в першій половині XIX ст.
5. Марксистська економічна теорія.
6. Наукові погляди представників «старої» історичної школи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Господарський розвиток України у складі Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст.
2. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини.
3. Поширення ідей класичної політичної економії в Україні.

Тематика індивідуальних завдань

1. Науково-технічні досягнення, що зумовили промислову революцію.
2. Наполеонівські війни та їх політико-економічні наслідки.
3. «Економічна таблиця» Франсуа Кене.
4. Адам Сміт – батько політекономії.
5. «Капітал» Карла Маркса як настільна книга економіста.

Питання для самоперевірки

1. Які внутрішньо- та зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту у Великій Британії?
2. Визначте особливості та наслідки англійської промислової революції.
3. У чому полягала специфіка промислового перевороту Франції?
4. Чому в Німеччині промисловий переворот відбувся із значним запізненням? Вкажіть його особливості.
5. Обґрунтуйте чинники економічного розквіту США?
6. Охарактеризуйте наукові погляди У. Петті та П. Буагільбера.
7. У чому суть економічного вчення фізіократів?
8. Охарактеризуйте систему наукових поглядів А. Сміта.
9. Розкрийте особливості наукових поглядів Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Ж.-Б. Сея та інших послідовників А. Сміта.
10. У чому полягала суть напряму соціального реформізу? Охарактеризуйте погляди його представників.
11. Якими були основні ідеї критичного напряму політекономії?
12. Розкрийте внесок К. Маркса у розвиток економічної науки.

Тренувальні тестові завдання

1. **Перехід від мануфактури до великого машинного фабрично-заводського виробництва в історії економіки називають:**
  - А) суспільний поділ праці;
  - Б) промисловий переворот;
  - В) науково-технічний прогрес.

2. Перша країна, в якій відбувся промисловий переворот:

- А) Велика Британія;
- Б) Франція;
- В) Німеччина.

3. Причина запізнення промислового перевороту в Німеччині:

- А) переповнення внутрішнього ринку вітчизняними товарами;
- Б) територіально-політична роздробленість країни;
- В) низька конкурентоспроможність німецького морського флоту.

4. Однією з негативних тенденцій промислового перевороту Франції була:

- А) урбанізація та зростання міських поселень;
- Б) підвищення попиту на товари та послуги;
- В) переважання дрібних селянських господарств в економіці.

5. Характерна риса промислового перевороту США:

- А) зміна економічної географії країни;
- Б) відсутність різних типів докапіталістичних пережитків;
- В) штучне насадження великомасштабних підприємств.

6. Заслугою Ф. Кене є те, що він вперше:

- А) сконцентрував увагу на пошуку джерела збагачення країни;
- Б) здійснив спробу проаналізувати кругообіг суспільного продукту;
- В) звернувся до проблеми вартості товару.

7. Класична політична економія була заснована у працях:

- А) У. Петті та П. Буагільбера;
- Б) А. Сміта та Д. Рікардо;
- В) Т. Мана та А. Серра.

8. Економічні процеси із демографічною динамікою пов'язав:

- А) Дж. Міль;
- Б) Т. Мальтус;
- В) Ж-Б. Сей.

9. За А. Смітом поведінка «людини економічної» визначається:

- А) її прагненням до самореалізації;
- Б) її турботою про державу;
- В) її егоїстичними інтересами.

10. На думку А. Сміта та його прибічників продуктивною є праця:

- А) у сфері промисловості та сільського господарства;
- Б) у сфері матеріального та нематеріального виробництва;
- В) у сфері обігу та сільського господарства.

11. Автором трифакторної теорії виробництва є:

- А) Дж. Міль;
- Б) Ж-Б. Сей;
- В) П. Самуельсон.

12. Основу економічного дослідження К. Маркса складає:

- А) вчення про гроші та капітал;
- Б) вчення про вартість та додану вартість;
- В) вчення про необхідність державного регулювання економіки.

13. Головною економічною працею К. Маркса є:

- А) «Принципи політекономії»;
- Б) «Капітал»;
- В) «Капітал та загибель капіталізму».

14. До переліку представників західноєвропейського утопічного соціалізму можна віднести таких вчених, як:

- А) Р. Оуен, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є;
- Б) К. Маркс, Ф. Енгельс, С. Сімонді;
- В) Ф. Ліст, К. Бюхер, К. Кніс.

15. Основним методом дослідження Ф. Ліста виступає:

- А) хронологічний;
- Б) історичний;
- В) логічний.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Результатом промислового перевороту Великої Британії стало перетворення країни на «майстерню світу».

2. Причиною запізненого характеру промислового перевороту Німеччини стало тривале збереження пережитків феодально-кріпосних відносин.

3. Промисловий переворот зумовив відхід країн Європи від політики протекціонізму та звернення до фритредерства.

4. Загальною для представників класичної школи політекономії була ідея мінімізації державного втручання в економіку.

5. У своєму економічному вченні К. Маркс виступив категоричним противником капіталістичної економіки.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність між країнами та характерними ознаками промислового перевороту:

А. Велика Британія	1. Затяжний характер промислового перевороту, зумовлений тривалою політичною дестабілізацією
Б. Франція	2. Промисловий переворот розпочався у бавовняній галузі, чому сприяли власні технічні досягнення та лідерські позиції у колоніальній торгівлі
В. Німеччина	3. Запізнення промислового перевороту було зумовлене політичною роздробленістю та тривалим збереженням ознак феодального господарювання

2. Встановіть відповідність між економічними теоріями А. Сміта та їх основними ідеями:

А. Теорія «економічної людини»	1. Розвиток економіки за ринковими законами та на основі вільної конкуренції
Б. Теорія абсолютних переваг	2. Основним мірилом цінності товару виступає праця
В. Трудова теорія вартості	3. Країни продають товари, які вони виробляють з меншими витратами, та купують товари, виробництво яких дешевше в інших країнах
Г. Теорія «невидимої руки» ринку	4. В основі поведінки економічних суб'єктів лежить власний інтерес: одних – отримати прибуток, інших – задовольнити потреби

3. Встановіть відповідність між економічними теоріями та їх авторами:

А. Теорія доданої вартості	1. Ж.-Б. Сей
Б. Теорія відносних переваг	2. Т. Мальтус
В. Теорія народонаселення	3. Д. Рікардо
Г. Теорія трьох факторів виробництва	4. К. Маркс

Аналітичні завдання

1. Поясніть, чому промисловий переворот першим відбувся саме у Великій Британії, а не в іншій європейській країні.

2. Порівняйте західноєвропейський та американських шлях розвитку капіталістичної економіки. Вкажіть спільні та відмінні ознаки.

3. Простежте еволюцію теорії вартості у працях представників класичної школи політекономії.

4. Вкажіть основні ідейні відмінності критичного напрямку політекономії від класичної економічної науки.

5. Порівняйте економічні погляди А. Сміта, К. Маркса та Ф. Ліста на розвиток капіталістичної економіки. На Ваш погляд, які ідеї означених вчених є актуальними на сьогодні?

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 17–19, 21, 23, 24, 27–31, 33–35, 37, 38.

ТЕМА 7. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Мета вивчення теми: ознайомитися із чинниками та тенденціями індустріальних змін економік провідних країн світу; розкрити специфіку ринково-індустріальних перетворень тогочасної підросійської України та західноукраїнських земель; з'ясувати теоретико-методологічні засади маржиналізму та простежити його розвиток в рамках діяльності австрійської, англійської, американської, лозаннської та шведської шкіл; простежити еволюцію поглядів представників німецької історичної школи в рамках «нового» та «новітнього» напрямів; розкрити особливості окремих неокласичних ідей початку ХХ ст.; охарактеризувати українську економічну думку другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Опорний конспект лекції

Загальні *тенденції економічного розвитку* країн світу у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: індустріалізація та концентрація промислового виробництва; перехід до нової техніко-технологічної бази в результаті другої науково-технічної революції; формування національних ринків; перехід до монополістичного капіталізму та поява різних форм монополій; посилення ролі держави в економіці; інтенсифікація процесу вивозу капіталу.

Характерні риси господарського розвитку Великої Британії:

- втрата промислової гегемонії через стрімко зростаючу конкуренцію з боку Німеччини та США;
- падіння міжнародного попиту на англійську продукцію;
- реструктуризація промисловості у напрямі посилення ваги сфер важкої індустрії;
- монополізація сфер важкої індустрії, військової галузі, організаційними формами якої виступили концерни, трести і синдикати;
- розвиток інституту фінансової олігархії;
- скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва.

В результаті франко-пруської війни 1870–1871 рр. *Франція* за рівнем економічного розвитку посіла четверте місце у світі. Господарською специфікою стала повільна концентрація промислового виробництва та монополізація економіки у формі картелів та синдикатів; диверсифікація банківської системи та централізація фінансового капіталу; експорт інвестицій та перетворення країни на світового рантьє.

Процес формування *індустріальної економіки Німеччини* визначався такими *ознаками*, як:

- формування потужного трудового та споживчого ринків;
- розвиток корпоративного сектору;
- картелізація важкої індустрії;
- розгортання масштабного залізничного будівництва;
- мілітаризація економіки, концентрація банківського капіталу;
- екстенсивний характер сільськогосподарського виробництва.

Економічне піднесення США, зумовлене застосуванням іноземного досвіду та надбань другої наукової революції, масовою імміграцією робочої сили, ефективним використанням наявного ресурсного потенціалу, характеризувалося швидкою індустріалізацією сфер важкої, легкої та харчової промисловості; становленням монопольного підприємництва у формі трестів; нарощуванням фінансового капіталу; концентрацією аграрного виробництва; зміцненням ринкової та подальшим розвитком транспортної інфраструктури; формуванням адміністративних та промислово-фінансових центрів; стрімкою урбанізацією; посиленням економічної ролі США на світовій арені.

Структурні зрушення провідних країн світу у другій половині XIX – на початку XX ст. знайшли відображення у такому напрямі економічної думки, як *маржиналізм*. Неокласичне вчення маржиналізму («*маржинальна революція*») характеризувалося розвитком «суб'єктивного» підходу до економічних досліджень, переходом до мікроекономічного аналізу, розробкою теорії корисності як основи товарної цінності.

Маржиналістський напрям представлений діяльністю об'єднаних єдиною методологією *шкіл*:

1. *Австрійська школа маржиналізму* (К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк): сформовано теорію граничної корисності; цінність товару поставлено в залежність від суб'єктивної оцінки споживача; обґрунтовано зв'язок корисності та поняття рідкості економічного блага; розроблено теорію продуктивних благ; вперше використано мікроекономічний підхід до досліджень тощо.

2. *Англійська (Кембриджська) школа маржиналізму* (У. Джевонс, А. Маршалл, А. Пігу): розроблено теорії часткової ринкової рівноваги, ринкового ціноутворення; розвинено поняття попиту, еластичності попиту, сформульовано закон попиту; закладено основи мікроекономіки як науки; обґрунтовано закони функціонування фірми, теорію монополістичної конкуренції; описано закони постійної, зростаючої та спадної продуктивності.

3. *Американська школа маржиналізму* (Дж. Б. Кларк): визначено поняття універсальної економіки, соціально-економічної статичності, соціально-економічної динаміки; розроблено теорію граничної продуктивності; розвинено концепцію чотирьох факторів виробництва та відповідних факторних доходів.

4. *Математична (Лозаннська) школа маржиналізму* (А. Курно, Г. Госсен, Л. Вальрас, В. Парето): сформульовано закон спадної граничної корисності та закон вирівнювання граничних корисностей; створено математичну модель економічної рівноваги; розвинено теорію добробуту (економічного оптимуму).

5. *Шведська (Стокгольмська) школа маржиналізму* (К. Вікссель, Г. Кассель): розвинено теорію розподілу доходів, вчення про ціни, інфляцію, конкуренцію; закладено основи теоретичного розуміння економічного циклу.

В 70-х рр. XIX ст. відбувається відродження ідей німецької історичної школи, розвивається її «новий» та «новітній» напрями. Представники «*нової*» історичної школи – Г. Шмоллер, К. Бюхер, Л. Brentano. Г. Шмоллер аналізував діяльність окремих господарських об'єктів; розвинув міждисциплінарний підхід до досліджень; захищав активне державне втручання в економіку та суспільний порядок. К. Бюхер запропонував триступеневу періодизацію економічного розвитку (замкнене, міське, національне господарство); розробив класифікацію капіталістичних форм виробництва (домашнє, ремісничє,

кустарне та фабричне); пояснив процес формування грошового капіталу; акцентував увагу на необхідності державної соціальної політики.

В рамках «новітньої» історичної школи М. Вебер та В. Зомбарт сформулювали оригінальну теорію зародження капіталізму та заклали основи економічної соціології як науки. М. Вебер обґрунтував вплив неекономічних факторів на господарство; розвинув категорії капіталізму та підприємництва; сформулював концепції економічної раціональності, «ідеальних типів». В. Зомбарт розвинув поняття господарської системи; розробив власну теорію підприємництва як рушійної сили капіталізму; сформулював постулати концепції економічних криз та кон'юнктури.

На початку ХХ ст. в економічній думці сформувалися окремі неокласичні концепції, які важко віднести до певного теоретичного напрямку. Серед них – *теорії інновацій та підприємництва Й. Шумпетера*, в рамках яких видатний вчений-економіст обґрунтував поняття інновацій, підприємця-інноватора, конкуренції нововведень; розвинув категорії витрат виробництва, ціни, прибутку, економічних циклів тощо.

Основні терміни та поняття

Економічна криза, надвиробництво, друга науково-технічна революція, індустріалізація, концентрація виробництва, акціонерна власність, монополія, монополістичний капіталізм, картель, синдикат, концерн, трест, фінансова олігархія, олігополія, монополістична конкуренція, закон Шермана, маржиналізм, маржинальна революція, мікроекономічний аналіз, корисність, гранична корисність, закон граничної корисності, «господарство Робінзона», гранична продуктивність факторів виробництва, граничний продукт, універсальна економіка, соціально-економічна статика, соціально-економічна динаміка, загальна ринкова рівновага, часткова ринкова рівновага, ринкове ціноутворення, «нова» історична школа, «новітня» історична школа, організований капіталізм, державний соціалізм, економічна соціологія

План практичного заняття

1. Друга науково-технічна революція та її наслідки.
2. Господарський розвиток провідних країн світу в умовах формування монополістичного капіталізму.
3. Зміст та основні напрями маржиналізму.
4. Наукові погляди представників «нової» та «новітної» історичної школи.
5. Неокласичні ідеї початку ХХ ст.

Питання для самостійного опрацювання

1. Індустріальні трансформації підросійської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
2. Ліквідація феодально-кріпосницької системи та її вплив на економічний розвиток підросійської України.
3. Ознаки формування ринкових відносин на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
4. Українська економічна думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Тематика індивідуальних завдань

1. Фінансова олігархія: особливості становлення та розвитку в добу монополістичного підприємництва кінця ХІХ – початку ХХ ст.
2. Підприємництво в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
3. Й. Шумпетер та його внесок у розвиток економічної науки.
4. Наукова полеміка в українській економічній думці ХІХ – початку ХХ ст.
5. М. Туган-Барановський – видатний український вчений-економіст.

Питання для самоперевірки

1. Які загальні тенденції були характерні для розвитку провідних країн світу у другій половині XIX – на початку XX ст.?
2. Чому Велика Британія втрачає статус «майстерні світу» та промислової гегемонії у другій половині XIX ст.?
3. Що зумовило стрімке індустріальне піднесення Німеччини?
4. Опишіть специфіку розвитку французької економіки у другій половині XIX – на початку XX ст.
5. Вкажіть чинники забезпечення економічного лідерства США на межі століть.
6. Які основні теоретичні засади маржиналізму? Поясніть поняття «маржинальної революції».
7. Охарактеризуйте наукові погляди представників австрійської школи маржиналізму.
8. Порівняйте економічні теорії, сформовані в межах англійської та американської школи маржиналізму.
9. Які найважливіші наукові здобутки лозаннської та стокгольмської школи маржиналізму?
10. Опишіть економічні погляди представників «нової» та «новітньої» історичної школи.
11. Яку роль відіграла німецька історична школа у розвитку економічної науки?
12. У чому суть інноваційної теорії Й. Шумпетера?

Тренувальні тестові завдання

1. Світова економічна криза 1873 року стала наслідком:

- А) перевиробництва товарів;
- Б) науково-технічного прогресу;
- В) руйнування колоніальної системи.

2. Друга науково-технічна революція зумовила:

- А) перехід від ручної праці до машинного виробництва;
- Б) перехід у виробництві від енергії пару до електричної енергії;
- В) перехід від мануфактури до фабрики.

3. В кінці XIX ст. головною формою господарських одиниць країн Європи було:

- А) сімейне підприємство;
- Б) одноосібне володіння;
- В) монополія.

4. Перший антимонопольний закон було прийнято у:

- А) Великій Британії;
- Б) США;
- В) Канаді.

5. Ознакою економічного розвитку США в кінці XIX – на початку XX ст. стало поширення такого типу монополій як:

- А) концерн;
- Б) синдикат;
- В) трест.

6. Рисами економічного розвитку Великої Британії кінця XIX – початку XX ст. були:

- А) посилення ролі малого та середнього бізнесу в економіці;
- Б) утворення фінансової олігархії;
- В) зростання обсягів сільськогосподарського виробництва.

7. Ознакою промислового розвитку Німеччини в кінці XIX – початку XX ст. стало поширення такого типу монополій як:

- А) трест;
- Б) синдикат;
- В) картель.

8. Маржинальна революція ознаменувала:

- А) перехід економічних досліджень з макроекономічного до мікроекономічного рівня;
- Б) перехід від дослідження поведінки фірми до аналізу економічної поведінки споживача;
- В) перехід від позаісторичного до історичного методу досліджень.

9. За Дж. Кларком, розділ політичної економії, який вивчає рівноважний стан суспільства:

- А) універсальна економіка;
- Б) соціально-економічна статика;
- В) соціально-економічна динаміка.

10. Закон насиченості потреб, який стверджує, що зі збільшенням кількості товару його цінність падає, - це:

- А) перший закон Госсена;
- Б) другий закон Госсена;
- В) третій закон Госсена.

11. Теорію економічного оптимуму щодо розподілу ресурсів і благ запропонував:

- А) Л. Вальрас;
- Б) А. Курно;
- В) В. Парето.

12. В межах австрійської школи маржиналізму сформовано:

- А) концепцію «еластичності попиту»;
- Б) суб'єктивно-психологічний підхід до оцінки вартості товару;
- В) закон спадної граничної корисності.

13. Аналітичний метод А. Маршалла щодо визначення вартості товару називають:

- А) теорією повної рівноваги;
- Б) теорією ринкової рівноваги;
- В) теорією часткової рівноваги.

14. Автор замкненої моделі загальної економічної рівноваги:

- А) Л. Вальрас;
- Б) А. Курно;
- В) В. Парето.

15. Представники «новітньої» історичної школи заклали основи нової дисципліни:

- А) економічної динаміки;
- Б) економічної соціології;
- В) економічної статистики.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Чинником стрімкого індустріального розвитку Німеччини у другій половині XIX – на початку XX ст. стало її національне об'єднання та демографічний ріст населення.

2. Серед причин втрати економічного лідерства Великою

Британією на міжнародній арені у другій половині XIX ст. стало впровадження політики протекціонізму з боку країн-партнерів.

3. Розвитку монополістичного підприємництва у провідних країнах світу на межі століть сприяла політика державної підтримки.

4. На відмінно від класичної економічної теорії, за маржиналістами цінність товару залежить від його корисності для споживача, а не від витрат виробництва.

5. З точки зору представників німецької історичної школи підґрунтям господарського розвитку країни є економічний націоналізм, державний патерналізм та суспільний порядок.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність між формами монополій, які розвинулися у провідних країнах світу у другій половині XIX – на початку XX ст., та їх змістом:

А. Картель	1. Об'єднання підприємств, в межах якого кожний учасник втрачає свою самостійність та підпадає під керівництво єдиного центру
Б. Синдикат	2. Об'єднання підприємств, що проводять єдину цінову політику, проте зберігають виробничу й фінансову самостійність
В. Трест	3. Об'єднання підприємств, що носить міжгалузевий характер, фінансово-промислова група
Г. Концерн	4. Об'єднання підприємств зі збереженням самостійності кожного, проте проведенням єдиної та спільної збутової політики

2. Встановіть відповідність між школами маржиналізму та їх представниками:

А. Австрійська школа	1. А. Курно, Л. Вальрас, В. Парето
Б. Французька школа	2. Г. Кассель, К. Віксель
В. Англійська школа	3. К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк
Г. Шведська школа	4. У. Джевонс, А. Маршалл, А. Пігу

3. Встановіть відповідність між теоріями, сформованими у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., та їх авторами:

А. А. Маршалл	1. Теорія інновацій та підприємництва
Б. К. Менгер. Ф. Візер	2. Теорія ринкової рівноваги
В. Л. Brentano	3. Теорія «організованого капіталізму»
Г. Й. Шумпетер	4. Теорія граничної корисності

Аналітичні завдання

1. Складіть порівняльну таблицю процесу розвитку монополістичного підприємництва в країнах Європи та США у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за такими ознаками:

- а) чинники, що сприяли розвитку;
- б) форми монополій;
- в) основні сфери діяльності;
- г) наслідки економічного впливу.

2. Обґрунтуйте роль держави в економіці провідних країн світу на межі століть; вкажіть, які види економічної політики було впроваджено.

3. Зробіть узагальнення внеску маржиналістів у розвиток економічної науки.

4. Простежте еволюцію поглядів представників німецької історичної школи в рамках «старого», «нового» та «новітнього» напрямів.

5. Поясніть різницю між поняттями бізнесу та підприємництва з точки зору інноваційної теорії Й. Шумпетера.

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 17, 19–21, 23, 24, 27–35, 37, 38.

ТЕМА 8. ГОСПОДАРСТВО ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Мета вивчення теми: з'ясувати причини та соціально-економічні наслідки двох світових воєн; окреслити передумови та хід світової економічної кризи 1929–1933 рр., а також визначити її вплив на господарство тогочасного світу; розкрити тенденції господарського розвитку промислово-розвинених країн в умовах політико-економічної нестабільності; охарактеризувати економічне становище України першої половини ХХ ст.; систематизувати доктринальні засади кейнсіанства, неолібералізму та інституціоналізму; обґрунтувати специфіку української економічної думки 20–50-х рр. ХХ ст.

Опорний конспект лекції

Передумови Першої світової війни: швидкі темпи капіталізації та індустріалізації національних економік; формування монополістичного капіталізму; загострення політико-економічних протиріч між провідними країнами світу щодо розподілу світу, ринків збуту та джерел сировини; історичні територіальні конфлікти між державами.

Соціально-економічні наслідки Першої світової війни: утвердження лідерських позицій США у світовому промисловому виробництві та міжнародній торгівлі; розорення та знищення господарської інфраструктури європейських країн; зростання державної заборгованості європейських країн; посилення державного регулювання та планування економіки; формування національних військово-промислових комплексів; загострення соціальних протиріч та хвиля революційних подій у країнах Європи; розпад Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій; утворення нових суверенних держав, у тому числі Радянського Союзу.

Версальський мирний договір передбачав демілітаризацію Німеччини та накладення на неї значних репарацій. Німецькі репарації мали б стати фінансовим підґрунтям для економічного розвитку країн Західної Європи та погашення заборгованостей. Проте економічна неспроможність Німеччини виконувати умови мирного договору зумовила політичну напруженість та загострення соціальних відносин.

З метою стабілізації ситуації було прийнято *план Дауеса* – репараційний план відновлення економіки Німеччини, що передбачав зниження суми репарацій та фінансову допомогу з боку США. Низька практична ефективність плану Дауеса сприяла його заміні на *план Юнга*, в межах якого було ще більше знижено суму репарацій та відтерміновано їх сплату. План Юнга не був реалізований через Велику депресію 1929–1933 рр.

Велика депресія розпочалася у США та швидко перекинулася на фінансово-залежні країни. До *причин економічної кризи* відносять: стрімкий економічний та фінансовий злет США у повоєнний період, що супроводжувався накопиченням золотовалютних резервів, фінансовими спекуляціями, ростом кредитної сфери; промислове надвиробництво та недостатня купівельна спроможність населення; несприятлива цінова політика монополій.

Велика депресія супроводжувалася обвалом американського біржового ринку; дестабілізацією міжнародної та національних фінансових систем; падінням національного промислового виробництва та банкрутством підприємств; розоренням банківського сектору та фермерства; скороченням торговельної діяльності; масовим вивільненням працівників; затримкою дохідних виплат та посиленням кредитної неплатоспроможності населення; відсутністю належної державної підтримки та відповідного регулювання; масовими соціальними бунтами, мітингами й страйками.

Серед *наслідків економічної кризи 1929–1933 рр.* слід виокремити такі: дестабілізація міжнародних економічних відносин та перехід країн до політики ізоляціонізму; зупинка реального сектору національних економік; продовольча криза; розгортання масштабного циклічного безробіття; внутрішня міграція населення; погіршення народного добробуту, голод; громадянські війни в країнах Європи; становлення націонал-соціалістичного руху.

«Новий курс» Ф. Рузвельта був скерований на подолання кризових тенденцій розвитку економіки США та передбачав реалізацію таких заходів:

- загальноекономічні: посилення державного регулювання; відміна «сухого закону»; посилення оподаткування фінансово-промислової еліти;

- банківська галузь: закриття банків із наступним відновленням лише конкурентоспроможних; заборона вивозу грошей та цінних металів; повернення вкладів громадян за фінансової підтримки уряду;

- промисловість: налагодження ефективного державно-підприємницького діалогу; впровадження кодексів чесної конкуренції; нормування виробництва й заробітної плати; впорядкування системи трудових відносин через прийняття закону Вагнера;

- сільське господарство: нормування сільськогосподарського виробництва; підвищення цін на аграрну продукцію; державне фінансування та пільгове кредитування фермерства;

- соціальна сфера: впровадження соціального страхування та посилення соціального забезпечення населення; заборона дитячої праці; нормування робочого дня; державне працевлаштування населення через розгортання громадських робіт.

Антикризова політика у Великій Британії та Франції характеризувалася проведенням урядових заходів щодо відновлення фінансової системи та стабілізації платіжного балансу; фінансової підтримки розвитку промислового, торговельного та аграрного секторів. Посткризова економічна політика націонал-соціалістичного уряду Німеччини передбачала реалізацію «нового порядку», складовими якого були тоталітарний режим, державна централізація, примусова картелізація підприємств, мілітаризація економіки, жорсткий протекціонізм та ізоляціонізм.

Передумови та причини Другої світової війни: загострення міждержавних відносин, ідеологічні протистояння; нерівномірність господарського розвитку країн та боротьба за сфери впливу; агресивна політика та реваншистські настрої Німеччини.

Наслідки Другої світової війни: політична та економічна гегемонія США; знищення національного багатства європейських країн; падіння світового виробництва; реструктуризація світової економіки та дестабілізація міжнародної фінансової системи; міжнародний територіальний перерозподіл; остаточний розпад колоніальної системи; утворення нових незалежних держав; посилення ваги країн соціалістичного табору на міжнародній арені.

Повоєнне відновлення національних економік країн Європи здійснювалося на основі масштабної фінансово-інвестиційної

підтримки США в рамках *плану Маршалла*. Реалізація даної програми сприяла запуску процесу європейської інтеграції; економічному пожвавленню європейських країн та відбудові господарської інфраструктури; лібералізації міжнародної торговельної діяльності; формуванню світової валютної системи (Бреттон-Вудської); посиленню протистояння капіталістичних та соціалістичних країн.

Бурхливі тенденції світового розвитку першої половини ХХ ст. знайшли відображення у нових економічних вченнях, серед яких кейнсіанство.

Кейнсіанство являє собою напрям економічної думки, який виник як реакція на кризу неокласичної економічної теорії завдяки працям вченого-економіста Дж. М. Кейнса. Основна ідея даного вчення – необхідність державного регулювання економіки як основи господарського розвитку.

Внесок Дж. М. Кейнса («Загальна теорія зайнятості, процента та грошей») в економічну науку полягав у такому:

- закладення теоретичних основ макроекономіки як науки;
- розробка методології макроекономічного аналізу;
- обґрунтування ідеї державного втручання в економіку та типів державної економічної політики;
- формулювання концепції мультиплікатора, в межах якої вчений розкрив зв'язок між інвестиціями та національним доходом;
- розвиток теорій доходу, заощаджень та інвестицій;
- визначення в межах теорії зайнятості й безробіття зв'язку між рівнем зайнятості та сукупним попитом, заощадженнями й споживанням;
- глибоке дослідження категорій відсотка, грошей, інфляції тощо.

Інституціоналізм як напрям економічної думки, що виник у 20–30-х рр. ХХ ст. зосереджує увагу на ролі окремих політико-правових, економічних, соціальних, культурних та інших інститутів у господарському розвитку; досліджує протиріччя суспільних та приватних інтересів; визначає важливість міждисциплінарного підходу та принципу технологічного детермінізму при проведенні економічних досліджень тощо. Інституціоналізм набув розвитку у працях Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Мітчела.

Т. Веблен («Теорія бездіяльного класу») є засновником напряму *соціально-психологічного інституціоналізму*, відомий обґрунтуванням концепції еволюційного розвитку інститутів, теорії бездіяльного класу, принципу технологічного детермінізму; вивченням поняття престижного споживання; дослідженням суперечностей процесу корпоратизації економіки. Дж. Коммонс («Правові основи капіталізму») започаткував напрям *соціально-правового інституціоналізму*. Вчений є автором концепції економічних трансакцій та теорії соціальних конфліктів; яскравий прихильник правового регулювання трудових відносин та активного державного регулювання ринку праці. У. Мітчел («Ділові цикли»), основоположник *кон'юнктурно-статистичного інституціоналізму*, розробив теорію ділових циклів, проаналізував еволюцію інститутів фінансового ринку та їх роль в економіці, вивчав вплив бюджетної політики на забезпечення економічного розвитку.

У 30-х рр. ХХ ст. виникає *неолібералізм*, напрям, що на основі методології неокласичної економічної науки обґрунтовує ідеї економічної свободи та пасивного державного втручання в економіку.

До провідних *шкіл неолібералізму* належать такі:

1. Віденська школа неолібералізму (Л. фон Мізес, Ф. фон Хайєк): обґрунтування ефективності ринкового економічного порядку, закладення основ прагматології, розвиток концепції «спонтанного порядку», принципу індивідуалізму.

2. Лондонська школа неолібералізму (Л.-Ч. Роббінс): формулювання основ апіоризму, обґрунтування ідеї помірною державного регулювання економіки.

3. Паризька школа неолібералізму (Ж.-Л. Рюеф, М. Алле): математично-статистичне моделювання як основа методології досліджень; розробка концепцій «соціального порядку» та «регулюючого механізму», «економіки ринків».

4. Фрайбурзька школа неолібералізму (Л. Ерхард, В. Ойкен): обґрунтування концепції «ідеальних типів господарювання» та соціального ринкового господарства, ідей «природного економічного порядку» та обмеженого державного регулювання економіки.

5. Чиказька школа неолібералізму (Ф. Найт): розвиток теорії прибутку, концепції підприємництва, ідей вільної конкуренції.

Основні терміни та поняття

Перша світова війна, Версальський мирний договір, план Дауеса, план Юнга, репарації, епоха «проспериті», Велика депресія, політика ізоляціонізму, «Новий курс» Рузвельта, «Надзвичайний закон про банки», «Акт про відновлення національної промисловості», чесна конкуренція, закон Вагнера, профспілки, мілітаризація, Народний фронт, «новий порядок», тоталітарний режим, націонал-соціалістична економіка, Друга світова війна, ленд-ліз, план Маршалла, Бреттон-Вудська валютна система, кейнсіанство, кейнсіанська революція, державне регулювання економіки, макроекономіка, макроекономічний аналіз, агреговані економічні величини, ефективний попит, мультиплікатор інвестицій, циклічне безробіття, повна зайнятість, фіскальна політика, інституціоналізм, інститути, неолібералізм, ордолібералізм, соціальне ринкове господарство, суспільно-господарський порядок, ідеальний тип господарювання, центрально-кероване господарство, економічний індивідуалізм, економіка ринків

План практичного заняття

1. Соціально-економічні наслідки Першої світової війни та повоєнна стабілізація країн світу.
2. Економічна криза 1929–1933 рр. та її особливості в США і країнах Західної Європи.
3. Провідні країни світу у Другій світовій війні: тенденції господарського розвитку.
4. Економічна доктрина кейнсіанства.
5. Інституціональний напрям економічної думки.
6. Теоретичні основи та еволюція неолібералізму.

Питання для самостійного опрацювання

1. Економічне становище України у 1914–1920 рр.
2. Господарство України у роки «воєнного комунізму» та НЕПу.
3. Економіка України у роки Другої світової війни.
4. Українська економічна думка 20–50-х рр. ХХ ст.

Тематика індивідуальних завдань

1. Новий порядок Німеччини: основні засади та специфіка реалізації.
2. Соціально-економічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр.
3. Ідейно-теоретичні витоки націонал-соціалістичної економіки.
4. Дж. М. Кейнс як засновник макроекономіки.
5. Інституціоналізм в українській економічній думці.

Питання для самоперевірки

1. Визначте політико-економічні передумови та причини Першої світової війни.
2. Які зміни відбулися у господарствах провідних країн світу в результаті Першої світової війни?
3. Що стало причиною Великої депресії?
4. Опишіть основні наслідки Великої депресії для США та країн Західної Європи.
5. Які економічні заходи були реалізовані в рамках «Нового курсу» Ф. Рузвельта? Обґрунтуйте їхню результативність.
6. Вкажіть складові елементи антикризових політик урядів європейських країн.
7. Які економічні причини та наслідки Другої світової війни?
8. Опишіть специфіку повоєнного відновлення країн Західної Європи.
9. Чому США стали світовим лідером в результаті двох світових воєн?
10. Які передумови та теоретичні засади кейнсіанства?
11. Сформулюйте основні положення економічного вчення Дж. М. Кейнса.
12. У чому полягає зміст наукових розробок представників інституціоналізму?
13. Які загальні положення економічної доктрини неолібералізму?
14. Систематизуйте погляди представників провідних шкіл неолібералізму.

Тренувальні тестові завдання

1. План відновлення Німеччини після Першої світової війни:

- А) план Дауеса;
- Б) план Кейнса;
- В) план Маршалла.

2. Одна з причин Великої депресії 1929–1933 рр.:

- А) промислове надвиробництво;
- Б) скорочення обсягів світової торгівлі;
- В) зниження рівня зовнішніх інвестицій в економіку.

3. Одним із заходів політики «нового порядку» щодо подолання кризових наслідків в Німеччині було:

- А) примусове картелювання промисловості;
- Б) введення політики вільної торгівлі;
- В) скасування контролю над цінами та заробітною платою.

4. Економічний інтерес СРСР в Другій світовій війні:

- А) просування монополій в Південно-Східну Азію;
- Б) захоплення джерел стратегічної сировини та ринків збуту;
- В) поширення принципу розбудови країни на соціалістичних засадах.

5. Економічний інтерес США у Другій світовій війні:

- А) захоплення джерел сировини та нових ринків збуту;
- Б) протистояння та послаблення СРСР;
- В) встановлення домінування в країнах Південно-Східної Азії.

6. Згідно плану Маршалла відновленню Європи після Другої світової війни мало сприяти:

- А) забезпечення інноваційному розвитку виробництва;
- Б) надання кредитів і позик на розбудову господарства;
- В) посилення іноземного інвестування в економіку країн Європи.

7. До безпосередніх наслідків плану Маршалла належить:

- А) ліквідація середнього класу;
- Б) відкриття європейського ринку для американських країн;
- В) посилення соціал-комунізму в Європі.

8. Кейнсіанці ввели в науковий обіг такі категорії:

- А) ринкове саморегулювання, економічний лібералізм, сукупна пропозиція;

- Б) попит, гроші, заощадження, інвестиції;
- В) ефективний попит, циклічне безробіття, мультиплікатор інвестицій.

9. Термін «інституціоналізм» був введений:

- А) Дж. Коммонсом;
- Б) У. Гамільтоном;
- В) Т. Вебленом.

10. В основі інституціонального аналізу, розробленого Т. Вебленом, лежить:

- А) історико-логічний підхід до вивчення економічних явищ;
- Б) еволюційний підхід до вивчення економічних явищ;
- В) формаційний підхід до вивчення економічних явищ.

11. Теоретичною основою «Нового курсу» Ф. Рузвельта стало вчення:

- А) А. Сміта;
- Б) А. Маршалла;
- В) Дж. М. Кейнса.

12. За Кейнсом «повна зайнятість» характеризується рівнем безробіття:

- А) 1–2%;
- Б) 3–6%
- В) 7–10%.

13. Проблеми циклічності та її соціальні наслідки вивчав представник інституціоналізму:

- А) У. Мітчел;
- Б) У. Гамільтон;
- В) Т. Веблен.

14. Засновником чиказької школи неолібералізму вважається:

- А) У. Гамільтон;
- Б) Ф. Найт;
- В) М. Фрідмен.

15. Математичні та статистичні методи економічних досліджень були взяті за основу представниками:

- А) лондонської школи неолібералізму;
- Б) паризької школи неолібералізму;
- В) чиказької школи неолібералізму.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. У першій половині ХХ ст. в умовах політичної та економічної нестабільності світу відбувається формування тоталітарно-авторитарного (диктаторського) типу державного управління.

2. США стають світовим лідером у першій половині ХХ ст., що було досягнуте за рахунок реалізації політики нейтралітету.

3. Концептуальні засади кейнсіанства лягли в основу формування економічного націоналізму як моделі господарювання.

4. Ідейно-теоретичним підґрунтям інституціональної економічної науки стали концепції німецької історичної школи.

5. Представники неолібералізму як напрямку економічної думки заперечували необхідність державного втручання в економіку.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність між поняттями:

А. Репараційний план Дауеса	1. Програма економічної стабілізації країн Європи після Другої світової війни
Б. «Новий курс»	2. Політика реструктуризації німецького суспільного життя на основі націонал-соціалістичного світогляду
В. План Маршалла	3. Система реформ, що була впроваджена урядом США з метою ліквідації негативних наслідків світової економічної кризи 1929–1933 рр.
Г. «Новий порядок»	4. План відновлення економіки Німеччини після Першої світової війни

2. Встановіть відповідність між школами неолібералізму та їх представниками:

А. Віденська школа неолібералізму	1. Л.-Ч. Роббінс
Б. Фрайбурзька школа неолібералізму	2. Ж.-Л. Рюеф, М. Алле
В. Лондонська школа неолібералізму	3. Л. фон Мізес, Ф. фон Хайек
Г. Паризька школа неолібералізму	4. Л. Ерхард, В. Ойкен

3. Встановіть відповідність між економічними концепціями та їх авторами:

А. Концепція «ефективного попиту»	1. Т. Веблен
Б. Концепція «бездіяльного класу»	2. В. Ойкен
В. Концепція «ідеальних типів господарства»	3. Дж. М. Кейнс
Г. Концепція спонтанного порядку	4. Ф. фон Хайєк

Аналітичні завдання

1. Зробіть порівняльний аналіз механізму та інструментів антикризових політик провідних країн світу (США, Велика Британія, Франція, Німеччина), впроваджених у роки Великої депресії.

2. Обґрунтуйте ключові політичні, соціальні та економічні детермінанти економічного зростання США у першій половині ХХ ст.

3. Складіть порівняльну таблицю кейнсіанства, інституціоналізму та неолібералізму за такими ознаками:

- а) передумови виникнення;
- б) предмет дослідження;
- в) метод дослідження;
- г) основні наукові здобутки.

4. Поясніть вислів Дж. М. Кейнса: «Якщо Ви заборгували банку сотню фунтів, у Вас проблеми. Проте якщо Ви заборгували мільйон, проблеми у банку».

5. Зіставте погляди представників кейнсіанства та неолібералізму на роль держави в економіці.

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 16, 19, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 35, 37–40.

ТЕМА 9. НАЦІОНАЛЬНІ ГОСПОДАРСЬКІ СИСТЕМИ ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Мета вивчення теми: систематизувати чинники та особливості розвитку національних економік провідних країн світу у другій половині ХХ ст.; розкрити специфіку соціально-економічних перетворень країн другого ешелону; з'ясувати характерні ознаки господарського розвитку України у радянську добу; вивчити теоретичні положення монетаризму; простежити еволюцію кейнсіанського напрямку економічної думки у повоєнний період; виявити основоположні засади неінституціоналізму та нової інституціональної теорії; окреслити особливості радянської економічної теорії.

Опорний конспект лекції

Загальні *тенденції розвитку світової економіки* у 50–80-х рр. ХХ ст.:

- стабілізація міжнародних фінансових відносин на основі Бреттон-Вудської валютної системи, на зміну якій у 70-х рр. ХХ ст. прийшла Ямайська валютна система;
- науково-технічна революція, яка запустила процес автоматизації, комп'ютеризації виробництва, сприяла появі електронної комунікаційної мережі;
- розвиток економічної інтеграції, створення міжнародних економічних, валютно-фінансових, торговельних організацій, регіональних об'єднань;
- інтернаціоналізація виробництва та поглиблення міжнародного поділу праці;
- лібералізація зовнішньоторговельної діяльності та загострення суперництва між промислово-розвиненими країнами;
- нарощення масштабів міжнародного обміну капіталом та робочою силою;
- формування економічних систем на основі поєднання державного та ринкового механізмів, розвиток соціального партнерства.

Економічний розвиток США:

- перетворення країни на світовий промислово-торговельний та фінансовий центр;
- обмеження державного втручання в економіку;
- стимулювання розвитку підприємництва;
- корпоратизація економіки;
- стрімкий розвиток машинобудування, аерокосмічної та електротехнічної галузей;
- подальша індустріалізація та механізація аграрного виробництва;
- поступове посилення ваги нематеріальної сфери у структурі ВВП та зайнятості.

Енергетичні кризи 70-х рр. зумовили дестабілізацію господарського розвитку США. Виходом із кризи став План економічного піднесення Р. Рейгана.

Заходи в рамках «рейганоміки»:

- ✓ скорочення рівня оподаткування корпоративного сектору та доходів громадян;
- ✓ збалансування державного бюджету в напрямі зниження державних витрат;
- ✓ проведення жорсткої грошово-кредитної політики;
- ✓ зниження рівня регулювання підприємницького сектору.

Наслідки «рейганоміки»: з одного боку, економічне зростання, нарощування промислового виробництва, підвищення продуктивності праці, зниження безробіття та темпів інфляції, підвищення купівельної спроможності населення; з іншого боку, нарощування державного боргу та впровадження окремих заходів протекціонізму.

Національна економіка Великої Британії:

- етатистська модель господарського розвитку;
- націоналізація окремих галузей промисловості;
- накопичення золотовалютних запасів;
- нарощування промислового та аграрного виробництва;
- посилення ваги торгівлі та сфери послуг у структурі ВВП та зайнятості країни;
- погіршення зовнішньоекономічних позицій в результаті «нафтових шоків».

Економічні основи «тетчеризму»:

- приватизація національних підприємств;
- підтримка підприємництва;
- реформування податкової та бюджетної сфери;
- практична реалізація принципів монетаризму у фінансовій політиці;
- зниження рівня фінансування соціального сектору.

Наслідки «тетчеризму»:

- нарощування промислового виробництва;
- накопичення золотовалютних запасів;
- розвиток малого бізнесу;
- скорочення безробіття;
- зниження рівня інфляції;
- загальне підвищення народного добробуту.

Риси економічної моделі Франції:

- проведення політики дирижизму;
- державне індикативне планування;
- націоналізація неконкурентоспроможних галузей економіки;
- поступове нарощування промислового виробництва;
- обмеження економічної влади монополій;
- розширення прав профспілок та залучення робітників до корпоративного управління.

Передумови «німецького економічного дива»: використання науково-технічних досягнень, демілітаризація економіки, державна підтримка економічного розвитку, іноземне інвестування економіки, значні природні та трудові ресурси;

Особливості німецької моделі економічного розвитку:

- формування соціального ринкового господарства;
- розвиток вільної конкуренції, ринкового ціноутворення та інституту приватної власності;
- підтримка ініціативи підприємництва;
- демонополізація економіки;
- нарощування промислового виробництва;
- активна державна політика у соціальній сфері.

«Економічне диво Японії»:

❖ чинники: інтенсивне, впровадження науково-технічних досягнень у виробництво, приплив іноземних інвестицій, значні трудові ресурси;

❖ характерні риси: посилення державного регулювання економіки, декартелізація промисловості з подальшим формуванням фінансово-промислово-торгових груп, налагодження ефективного державно-приватного партнерства, технічна модернізація виробництва, розвиток аграрного підприємництва і, як наслідок, нарощування сільськогосподарського виробництва, формування експортної орієнтації економіки, реформування фіскальної системи у напрямку зниження податків, гарантії позитивної зайнятості та активний профспілковий рух.

Риси економік країн, що розвиваються у 50–80-рр. ХХ ст.:

1. Країни соціалістичного табору (Чехословаччина, НДР, СРСР, Болгарія, Польща, Китай тощо): централізоване регулювання, директивне економічне планування, форсована індустріалізація, домінування державного сектору та суспільної власності;

2. Нові індустріальні країни (Аргентина, Бразилія, Мексика, Індія, Гонконг, Сінгапур, Індонезія, Ірак, Іран тощо): імпортозамінна індустріалізація, посилення припливу іноземного капіталу, корпоратизація економіки, інтенсифікація зовнішньоекономічної діяльності;

3. Країни третього світу (Лівія, Індія, Намібія, Сирія тощо): традиційна економічна система, невисока товаризація господарства, повільний розвиток зовнішньоторговельних відносин, соціально-економічна відсталість, низький рівень життя населення.

Монетаризм як напрям економічної думки набув лідируючого значення у 50–60-х рр. ХХ ст. завдяки працям М. Фрідмена («Нариси позитивної економічної науки», «Гроші та економічний розвиток»).

Основоположні засади монетаризму:

- обмеження державного регулювання економіки контролем грошового обігу засобами грошово-кредитної політики;

- ринкове саморегулювання як основа стабільного економічного зростання;

- інфляція як найгостріша економічна проблема, яка впливає на ринкову кон'юнктуру, доходи і зайнятість;
- теорія монетарного циклу, яка обґрунтовує залежність між швидкістю грошового обігу й темпами економічного зростання;
- «грошове правило» в основі грошово-кредитного регулювання економіки;
- проведення політики збалансованого державного бюджету;
- концепція «об'єктивного природного рівня безробіття».

Теорія «економіки пропозиції» (А. Лаффер, Р. Манделл, М. Еванс, М. Бернс, Г. Стайн) обґрунтовує стимулювання сукупної пропозиції, інтенсифікацію виробництва й зайнятості, насамперед, через ефективну фіскальну політику.

Теорія раціональних очікувань (Р. Лукас, Т. Сарджент) формулює модель поведінки економічних суб'єктів, що основана на раціональному використанні доступної ринкової інформації з метою прийняття господарських рішень та максимізації вигід.

У 50–60-х рр. ХХ ст. формується *неокейнсіанський напрям* економічних вчень, в межах якого виокремлюють: кейнсіанську ортодоксію (Е. Хансен, Р. Харрод, Е. Домар) та кейнсіансько-неокласичний синтез (Дж. Хікс, П. Самуельсон). Представники неокейнсіанства займалися пошуком важелів економічного піднесення та обґрунтували моделі економічного зростання, серед яких однофакторна модель економічного зростання Харрода-Домара та багатфакторна модель економічного зростання Хікса-Хансена, макроекономічна модель Хансена-Самуельсона, описали концептуальні засади циклічного розвитку економіки.

Новим етапом еволюції кейнсіанства став розвиток у 70-х рр. ХХ ст. *посткейнсіанства*, в межах якого виокремлюється монетарне (П. Девідсон, Х. Мінські, Я. Крегель), калецькіанське (М. Калецький), неорікардіанське (Дж. Робінсон, П. Сраффа) посткейнсіанство. В рамках даного напрямку розвинено теорії макроекономічного регулювання, грошей та ділового циклу; сформовано концепцію ціноутворення в умовах недосконалої конкуренції; досліджено вплив монополістичних об'єднань на економіку; здійснено спробу обґрунтувати поняття довгострокової економічної рівноваги.

У 80-х рр. ХХ ст. розвивається *нове кейнсіанство* (Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф, О. Бланшар), в межах якого об'єктом дослідження стали проблеми мікроекономіки, поведінка економічних суб'єктів на відповідних ринках, проблеми ціноутворення та функціонування ринкового механізму, грошові відносини та фінансова сфера.

Еволюція неокласичного напрямку у повоєнні роки характеризується формуванням неоінституціоналізму та нової інституціональної теорії. В основу *неоінституціоналізму* лягло дослідження інституціональної структури виробництва, в межах якого сформульовано теорію трансакційних витрат (Р. Коуз), теорії прав власності (Р. Коуз, Р. Познер), теорію суспільного вибору (Дж. Б'юкенен), теорію інституцій (Д. Норт). *Нова інституціональна економіка* представлена теорією ігор (О. Моргенштерн, Дж. Неш), теорією неповної раціональності (Г. Саймон), теорією економіки угод (Л. Тевено, О. Фавро).

Основні терміни та поняття

Етатизм, неоетатизм, економічний дирижизм, Ямайська валютна система, «нафтовий шок», тетчеризм, голлізм, рейганоміка, змішана економічна система, планова економічна система, індикативне планування, директивне планування, корпоратизація економіки, «економічні дива», соціальне ринкове господарство, принцип солідарності, соціальне партнерство, монетаризм, теорія раціональних очікувань, теорія «економіки пропозиції», некейнсіанство, моделі економічного зростання, однофакторна модель економічного зростання Харрода-Домара, кейнсіансько-неокласичний синтез, макроекономічна модель Хансена-Самуельсона, «кейнсіанський хрест», багатофакторна модель економічного зростання Хікса-Хансена, посткейнсіанство, нове кейнсіанство, неоінституціоналізм, теорія трансакційних витрат, теорія прав власності, теорія оптимального контракту, теорія суспільного вибору, нова інституціональна теорія, теорія ігор, теорія неповної раціональності, теорія економіки угод

План практичного заняття

1. Реформування провідних країн світу у 1950–1980-х рр.
2. Формування національних моделей змішаних економічних систем.
3. Теоретичні засади монетаризму.
4. Напрями еволюції кейнсіанства у другій половині ХХ ст.
5. Неоінституціоналізм та нова інституціональна теорія.

Питання для самостійного опрацювання

1. Економічний розвиток країн Центральної та Східної Європи у 50–80-х рр. ХХ ст.
2. Моделі економічного розвитку «нових індустріальних держав».
3. Специфіка господарського розвитку Радянської України.
4. Радянська економічна теорія: основні ідеї та теоретичні положення.

Тематика індивідуальних завдань

1. Нафтова криза 1973 р.: причини, особливості та наслідки.
2. «Залізна леді» М. Тетчер: вплив на нову економічну історію Великої Британії.
3. Роль ордолібералізму Л. Ерхарда у формуванні німецького соціально-ринкового господарства.
4. Джоан Робінсон – видатна жінка-економіст.
5. Теорія ігор Дж. Неша.

Питання для самоперевірки

1. Які загальні тенденції можна спостерігати у розвитку світового господарства другої половини ХХ ст.?
2. Окресліть характерні риси економіки США у 1950–1980-х рр.
3. Які складові механізму реалізації «рейганоміки» та наслідки політики для американського господарства?
4. Охарактеризуйте англійську модель економіки повоєнного періоду.

5. Розкрийте особливості та наслідки економічної політики М. Тетчер.

6. Якими ознаками характеризувався процес повоєнного відродження економіки Франції?

7. Які чинники зумовили німецьке економічне диво?

8. Вкажіть особливості німецької моделі соціального ринкового господарства.

9. Визначте специфіку японського економічного дива.

10. Обґрунтуйте теоретико-методологічні засади монетаризму.

11. Які напрями кейнсіанства набули розвитку у другій половині ХХ ст.?

12. Окресліть концептуальні положення неоінституціоналізму та нової інституціональної теорії.

Тренувальні тестові завдання

1. Основною резервною валютою світу після Другої світової війни стає:

А) євро;

Б) долар;

В) єна.

2. За «Ямайською» фінансовою системою валютні курси країн-учасниць:

А) жорстко контролюються державою;

Б) вільно коливаються;

В) є фіксованими за будь-яких умов.

3. Політика державної експансії в економіці Франції в повоєнний період називалася:

А) економічна політика тетчеризму;

Б) економічна політика голлізму;

В) економічна політика ніксонізму.

4. Наслідком програми економічного піднесення США Р. Рейгана стало:

А) ліквідація федерального боргу;

Б) зростання темпів інфляції;

В) підвищення продуктивності національного виробництва.

5. Основою французької моделі змішаної економіки стало:

- А) державне індикативне планування господарства;
- Б) державне директивне планування господарства;
- В) планування господарства за принципом централізованої згоди.

6. До рис німецької моделі змішаної економіки належить:

- А) розвиток інституту державної власності;
- Б) масове виробництво споживчих товарів;
- В) державне обмеження вільної конкуренції.

7. За концепцією об'єктивного природного безробіття

М. Фрідмена економічно виправданим є рівень безробіття:

- А) 1–2%;
- Б) 4–5%;
- В) 3–6%

8. В основі державного регулювання фінансової сфери за

М. Фрідменом має лежати:

- А) політика стримування;
- Б) політика незбалансованого державного бюджету;
- В) деструктивна політика.

9. В основі теорії «економіки пропозиції» лежить:

- А) принцип реалізації індивідуальних інтересів та підтримки вільного підприємництва;
- Б) принцип рівності соціального становища всього суспільства та зростання державних витрат;
- В) принцип стимулювання попиту механізмами бюджетної та фіскальної політик.

10. Відповідно до теорії раціональних очікувань:

- А) раціональними є ті очікування, які спираються на колишній досвід та практику;
- Б) адаптивними є очікування, які спираються на досвід, а раціональними ті, які базуються на наукових прогнозах;
- В) адаптивними є ті очікування, які збігаються з науковим прогнозом.

11. Теоретичним досягненням неокейнсіанців стала:

- А) модель кейнсіансько-неокласичного синтезу;
- Б) модель зростання Харрода – Домара;
- В) макроекономічна модель Стігліца – Акерлофа.

12. Неокенсіанське трактування економічного циклу спирається на концепцію:

- А) ефективності заощаджень;
- Б) мультиплікаційного ефекту;
- В) функції споживання.

13. До течій посткейнсіанства не належить:

- А) монетарне посткейнсіанство;
- Б) неорікардіанство;
- В) кейнсіансько-неокласичний синтез.

14. Основними представниками неінституціоналізму виступають:

- А) Р. Коуз, Д. Норт, О. Вільямсон;
- Б) Т. Веблен, У. Гамільтон, Дж. Коммонс;
- В) У. Мітчел, Т. Веблен, Р. Коуз.

15. Нова інституціональна економіка як напрям неінституціоналізму представлена:

- А) теоріями ігор, неповної раціональності та економіки угод;
- Б) теоріями прав власності, трансакційних та інформаційних витрат;
- В) теоріями оптимального контракту, ігор та трансакційних витрат.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. У другій половині ХХ ст. набули розвитку консервативна, ліберальна та соціал-реформістська моделі змішаної економіки.
2. Швидкий післявоєнний розвиток господарств країн Німеччини, Японії, Італії та Іспанії увійшов до історії під назвою «економічного дива».
3. Американські інвестиції лягли в основу розбудови соціально-ринкового господарства Німеччини.
4. У другій половині ХХ ст. відбувається ідейне зближення неокласичного та кейнсіанського напрямів.
5. Основою неінституціональних економічних досліджень є принцип методологічного індивідуалізму.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідність між національними моделями змішаної економіки та їх характерними рисами:

А. Американська модель	1. Централізоване регулювання економіки, розвиток колективізму, підпорядкування особистих інтересів загальносуспільним
Б. Французька модель	2. Поєднання ринкового механізму з активним державним втручанням в економіку, орієнтир на соціальну рівність, ефективна система соціального захисту населення
В. Німецька модель	3. Обмеження державного регулювання правовими та опосередкованими методами, стимулювання підприємництва, реалізація особистих інтересів
Г. Японська модель	4. Економічний дирижизм, система індикативного планування, значний державний сектор

2. Встановіть відповідність між кейнсіанськими напрямками другої половини ХХ ст. та їх представниками:

А. Кейнсіансько-неокласичний синтез	1. П. Девідсон, Я. Крегель
Б. Монетарне посткейнсіанство	2. Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф
В. Неорікардіанське посткейнсіанство	3. П. Самуельсон, Дж. Хікс, Е. Хансен
Г. Нове кейнсіанство	4. Дж. Робінсон, П. Сраффа

3. Встановіть відповідність між економічними теоріями та вченими-послідовниками:

А. Теорія трансакційних витрат	1. Дж. Б'юкенен
Б. Теорія суспільного вибору	2. А. Лаффер
В. Теорія раціональних очікувань	3. Р. Коуз
Г. Теорія «економіки пропозиції»	4. Р. Лукас

Аналітичні завдання

1. Охарактеризуйте національні моделі економічних систем 1950–1980-х рр., заповнивши таблицю:

Модель економіки	Чинники формування	Характерні риси	Переваги	Недоліки
Американська				
Англійська				
Французька				
Німецька				
Італійська				
Шведська				
Японська				
Радянська				

2. Визначте спільні та відмінні риси політики тетчеризму й рейганоміки.

3. Відомим є вислів Р. Рейгана: «Точка зору уряду на економіку може бути виражена кількома фразами: якщо щось працює, обклади це податками; якщо воно продовжує працювати, регулюй, а якщо зупинилося, субсидуй». На Ваш погляд, чи знайшли практичне втілення ці ідеї в економічній політиці Р. Рейгана? Відповідь обґрунтуйте.

4. Зіставте погляди представників монетаризму та кейнсіанства на такі економічні категорії: циклічність економіки; безробіття; інфляція; грошова маса; державна економічна політика.

5. Порівняйте неокласичний, некейнсіанський та неінституціональний підходи щодо факторів та механізму забезпечення економічного зростання.

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 16, 19, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 35, 36–40.

ТЕМА 10. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Мета вивчення теми: з'ясувати детермінанти та тенденції розвитку світового господарства у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.; окреслити основні напрями трансформації провідних країн світу в умовах глобальних змін; розкрити чинники становлення та етапи розвитку нової економіки; простежити чинники та особливості еволюції господарства України в роки незалежності; систематизувати концепції економічної думки кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Опорний конспект лекції

Рушійною силою світогосподарського розвитку на межі ХХ – ХХІ ст. стає *глобалізація*, зумовлена впливом низки чинників, а саме: створенням системи наднаціонального регулювання, посиленням взаємозв'язків між національними економіками, соціалізацією економіки, науково-технічними трансформаціями, диверсифікацією форм міжнародного економічного співробітництва.

Характерні риси економічної глобалізації: нівелювання кордонів економічної взаємодії та взаємопроникнення національних господарств; лібералізація міжнародних економічних відносин; транснаціоналізація; фінансова глобалізація; поглиблення інтеграційних процесів; формування загальносвітової економічної культури; уніфікація норм ділової співпраці тощо.

Тенденції розвитку світової економіки у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах глобальних викликів:

- посилення процесу інтернаціоналізації виробництва та економічної ваги транснаціональних корпорацій, формування внутрішньо-фірмової кооперації глобального масштабу;
- нарощування світового виробництва, обороту міжнародної торговельної взаємодії, пришвидшення руху капіталу;
- економічна консолідація країн світу та поглиблення інтеграційних процесів: створення ЄС та регіональних об'єднань в американському, азіатському, африканському регіонах, формування коаліційних та геополітичних груп країн (Велика сімка, Велика

двадцятка, БРІКС);

- посилення автоматизації, комп'ютеризації, роботизації, цифровізація економічних процесів, зростання питомої ваги третинного та четвертинного секторів під впливом третьої та четвертої науково-технічної революції;

- перехід більшості країн до постіндустріального етапу суспільного розвитку, формування нових типів економіки (економіки знань, інноваційної економіки, інформаційно-мережевої економіки).

Особливості нової економіки:

- основою економічного поступу стають знання, інтелектуальний капітал, інновації, інформація;
- швидкі темпи технологічного розвитку, впровадження високотехнологічних продуктів у всі сфери господарства;
- посилення ролі людського капіталу, інтелектуалізація економіки;
- зростання питомої ваги наукомісткого виробництва та сфери нематеріальних послуг у ВВП країн;
- розвиток інноваційного підприємництва та електронного бізнесу.

Глобальні трансформації світового господарства другої половини ХХ – початку ХХІ ст. знайшли відображення у відповідних концепціях індустріального та постіндустріального суспільства. Починаючи з другої половини ХХ ст., теоретиками індустріального суспільства виступили П. Друкер, У. Росту, Р. Арон, Ж. Еллюль. Дж. Гелбрейт висунув *концепцію «нового індустріального суспільства»*, обґрунтувавши роль наукового прогресу та «техноструктури» у розвитку економічної системи. Формування *концепції постіндустріального суспільства* пов'язане з ім'ям Д. Белла. Вчений сформував декілька основних компонент постіндустріального суспільства, серед яких посилення ваги третинного сектору, створення нової меритократії, знання та технології як основа економічного прогресу. В межах *теорії «трьох хвиль»* цивілізаційного розвитку Е. Тоффлер сформулював принципи інтелектуалізації та технологізації розвитку так званого «суперіндустріального суспільства». П. Друкер у *теорії суспільства знань, теорії інноваційної економіки* розкрив сутнісний зміст економіки знань, вказав на важливість людського

капіталу, інновацій та підприємництва у суспільному розвитку. М. Кастельс в *теорії інформаційного суспільства* обґрунтував поняття «культури реальної віртуальності» як основи нової економіки.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. у суспільній думці набув розвитку *футурологічний напрям*, в межах якого вчені-економісти, філософи та соціологи сформували низку прогнозів щодо напрямів майбутнього розвитку світової спільноти. У межах футурологічних концепцій умовно виділяють оптимістичні та песимістичні (так звані «теорії криз і катастроф») теорії. Технократичний напрям футурології представлений теорією «технотронної ери» З. Бжезинського, концепцією «цивілізації дозвілля» Ж. Фурастьє, в межах яких науково-технічний прогрес розглядається як основа забезпечення стійкого розвитку світової економіки. Представники радикального напрямку футурології (Г. Кан, А. Ускоу) вказували на суспільно-економічні ризики, що несе за собою розвиток техногенної цивілізації.

Основні терміни та поняття

Економічна глобалізація, торговельна лібералізація, неопротекціонізм, міжнародна економічна інтеграція, міжнародні економічні відносини, транснаціоналізація, транснаціональні компанії, мультинаціональні компанії, країни Великої сімки, країни Великої двадцятки, Індустрія 4.0, постіндустріалізм, нова економіка, технократія, меритократія, інноваційна економіка, інформаційно-мережева економіка, економіка знань, «нове індустріальне суспільство», інформаційне суспільство, футурологія

План практичного заняття

1. Світове господарство у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: чинники та напрями розвитку.
2. Особливості економік провідних країн світу в умовах глобальних змін.
3. Становлення нової економіки: чинники та типи.
4. Теорії постіндустріального суспільства.
5. Концепції футурології та їх еволюція.

Питання для самостійного опрацювання

1. Економічні трансформації України в 90-х рр. ХХ ст.
2. Економіка України після Помаранчевої революції.
3. Тенденції господарського розвитку України після Революції гідності.
4. Місце України у системі світогосподарських зв'язків та міжнародному поділі праці.
5. Сучасні концепції української економічної науки.

Тематика індивідуальних завдань

1. Світова фінансово-економічна криза початку ХХІ ст.
2. Глобальні проблеми та їх вплив на світове господарство.
3. «Азіатські тигри»: шлях до економічного лідерства.
4. Теорії міжнародної економічної інтеграції.
5. Сучасні теорії міжнародної торгівлі.

Питання для самоперевірки

1. Які чинники зумовили розвиток процесу глобалізації?
2. Якими ознаками характеризується економічна глобалізація на сучасному етапі?
3. Визначте загальні тенденції розвитку країн світу в умовах глобальних трансформацій.
4. Що характерно для сучасного етапу транснаціоналізації?
5. Охарактеризуйте специфіку розвитку міжнародних економічних відносин у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.
6. Які риси притаманні сучасному етапу міжнародної економічної інтеграції?
7. Обґрунтуйте вплив третьої та четвертої науково-технічної революції на світове господарство.
8. Сформулюйте основні ознаки нової економіки.
9. Опишіть проблематику концепцій постіндустріального суспільства.
10. Вкажіть основні футурологічні концепції.

Тренувальні тестові завдання

1. Термін «глобалізація» увів у науковий обіг:

- А) Д. Белл;
- Б) Дж. Гелбрейт;
- В) Т. Левітт.

2. Одним із економічних чинників глобалізації є:

- А) створення міжнародних організацій;
- Б) забезпечення суспільного порядку;
- В) пришвидшення руху капіталу.

3. На сучасному етапі економічна глобалізація характеризується:

- А) посиленням ролі держави в економіці;
- Б) скороченням масштабів інтернаціоналізації виробництва;
- В) переважанню ринкових сил в економіці.

4. Сучасні міжнародні економічні відносини характеризуються:

- А) асиметричністю національних економік;
- Б) ліквідацією соціальної нерівності країн світу;
- В) посилення економічної відособленості товаровиробників.

5. Чинником перетворення національних компаній на транснаціональні стало:

- А) отримання доступу до дешевої робочої сили;
- Б) економічна відкритість країн;
- В) політика державної підтримки

6. Факторами розвитку нової економіки є:

- А) глобалізація та інформатизація економіки;
- Б) механізація та стандартизація виробництва;
- В) посилення ролі матеріальних благ та обмеженість інформації.

7. До найважливіших рис постіндустріального суспільства не належить:

- А) бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційної сфери;
- Б) перехід економіки до виробництва матеріальних благ;
- В) посилення ролі нововведень та знань як факторів виробництва.

8. Основними перевагами економіки знань є:

- A) обмеженість ресурсної бази;
- Б) віртуалізація взаємодії покупців та продавців;
- В) чітка локалізація національних економік.

9. Економіка знань включає такі сфери:

- A) інновації, освіта та наука, інформаційно-комунікаційна сфера;
- Б) НДДКР, інформаційна та фінансова сфери;
- В) матеріальне виробництво, наука, освіта, комунікації.

10. Ознакою інформаційно-мережевої економіки є:

- A) застосування інформаційних технологій у бізнесі;
- Б) автоматизація виробництва;
- В) посилення ролі праці як фактору виробництва.

11. Проблема інформаційно-мережевої економіки:

- A) низький рівень конкуренції у бізнесі;
- Б) посилення кордонів між країнами;
- В) регулювання обігу електронних грошей.

12. Основні теоретики постіндустріального суспільства:

- A) Ж. Фурастьє та Ф. Фукуяма;
- Б) Д. Белл та Е. Тоффлер;
- В) О. Флехтхейм та Я. Тінберген.

13. Теоретичним підґрунтям розвитку концепцій постіндустріалізму є:

- A) неолібералізм;
- Б) інституціоналізм;
- В) кейнсіанство.

14. Назву «футурологія» новій науці дав:

- A) Е. Тоффлер;
- Б) Ф. Фукуяма;
- В) О. Флехтхейм.

15. Футурологічна концепція, яка обґрунтовує визначальну роль техніки та технологій у соціально-економічних зрушеннях:

- A) Теорія «технотронної ери» З. Бжезинського;
- Б) Теорія «трьох хвиль» Е. Тоффлера;
- В) Теорія «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона.

Завдання з альтернативною відповіддю

Визначте, чи вірне твердження, та обґрунтуйте своє рішення:

1. Глобалізація зумовлює нерівномірність господарського розвитку країн світу, створюючи найбільше переваг для країн Великої сімки.

2. Транснаціоналізація стала одним із найважливіших чинників прогресивного розвитку «нових індустріальних країн» та посилення їхньої ролі на міжнародних ринках.

3. Формування інноваційно-інформаційної економіки супроводжувалося посиленням ваги третинного та четвертинного сектору, натомість руйнуванням вторинного сектору господарств провідних країн.

4. В основі постіндустріального розвитку суспільства лежить інформаційно-технологічна парадигма.

5. Більшість футурологічних концепцій, сформованих у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., носять яскраво виражений утопічний характер.

Вправи на встановлення відповідності

1. Встановіть відповідні контраверсійні зв'язки між позитивами і негативами глобалізації світового господарства:

А. Прискорення обміну новітніми технологіями	1. Зростання структурного безробіття, зниження рівня соціального захисту населення
Б. Стрімке економічне зростання країн на основі використання інтелекту, науки, інформації	2. Втрата національної ідентичності країнами світу, стандартизація культурного розвитку
В. Підвищення якості життя, розширення споживчого вибору	3. Консервування технологічної відсталості неконкурентоспроможних країн
Г. Широка гуманізація та демократизація людського суспільства	4. Поглиблення асиметрії та диспропорцій економічного розвитку країн

2. Встановіть відповідність між типами нової економіки та їх характерними рисами:

А. Економіка знань	1. Зростання питомої ваги виробництва наукоємної та високотехнологічної продукції
Б. Інноваційна економіка	2. Автоматизація, комп'ютеризація та роботизація виробництва, віртуалізація економічних процесів
В. Інформаційна економіка	3. Основу суспільно-економічного поступу складає інтелектуальний капітал

3. Встановіть відповідність між економічними концепціями та їх розробниками:

А. Концепція постіндустріального суспільства	1. Ж. Фурастьє
Б. Концепція інноваційної економіки та підприємницького суспільства	2. Д. Белл
В. Концепція «цивілізації дозвілля»	3. Т. Сакайя
Г. Концепція економіки знань	4. П. Друкер

Аналітичні завдання

1. Проведіть порівняльний аналіз впливу глобалізації на господарський розвиток країн «Великої сімки» та країн, що розвиваються.

2. Обґрунтуйте детермінанти посилення ролі у світовій економіці окремих країн, що розвиваються (Бразилія, Індія, Південна Корея, КНР, Мексика, ПАР тощо), та їхнього приєднання до групи Великої двадцятки у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

3. Взявши за основу теорію «трьох хвиль» цивілізаційного розвитку Е. Тоффлера, обґрунтуйте еволюційну трансформацію ролі людини в економіці.

4. Охарактеризуйте процес науково-технологічного розвитку людського суспільства, заповнивши таблицю:

Етап НТП	Історичний період	Основні інновації	Вплив на світове господарство
Індустрія 1.0			
Індустрія 2.0			
Індустрія 3.0			
Індустрія 4.0			

5. На Ваш погляд, який із футурологічних прогнозів світового економічного розвитку є найбільш вірогідним?

Основна література до теми: 1–15.

Допоміжна література до теми: 18, 22, 23, 25, 36, 37, 39, 40.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

Виконання завдань самостійної роботи. Кожний із десяти тематичних розділів, поданих у даному навчально-методичному посібнику, містить окремий блок проблемних питань для самостійного опрацювання студентами. Здебільшого до такого переліку включено матеріал, який не розкрито у повній мірі під час проведення лекційних занять.

Виконання завдань самостійної роботи має на меті підвищення рівня пізнавальної активності студентів, опанування набором додаткових теоретичних знань із відповідної тематики, а також вдосконалення навик пошукової діяльності. Зокрема, у процесі виконання завдань самостійної роботи студенти мають отримати відповідні компетентності, сформовані через такі вміння й навички, як:

- здатність опрацьовувати відповідну навчальну, навчально-методичну та наукову літературу;
- здатність до роботи з бібліотечними каталогами та електронними пошуковими системами;
- здатність систематизувати інформаційні джерела;
- здатність шукати інформацію, її акумулювати різними методами, у тому числі, через конспектування;
- здатність аналізувати та синтезувати накопичений матеріал.

Виконання завдань самостійної роботи вимагає дотримання таких рекомендацій:

1. Уважно ознайомитися із переліком питань самостійної роботи, який подано до кожної теми навчальної дисципліни.
2. Виокремити питання або його частину, яка не є зрозумілою, проконсультуватися з викладачем.
3. Знайти відповіді на питання, використавши рекомендовану основну та додаткову літературу.
4. Виокремити частину теоретичного матеріалу, яка найповніше розкриває суть проблемного питання.
5. Законспектувати відповіді на питання від руки або використовуючи комп'ютерну техніку.

6. Звернути увагу на незнайомі терміни й поняття, знайти їх пояснення у довідниках чи словниках.

7. Окремо виділити теоретичні положення, які складно зрозуміти, для подальшої консультації з викладачем.

8. Визначити ключові категорії, поняття та тези кожного питання, вміти їх відтворити.

9. Скласти короткий план логічного викладу змісту кожного питання самостійної роботи.

10. Вміти узагальнити відповідь на проблемне питання, сформулювати висновки.

Виконання завдань самостійної роботи передбачає застосування правильного підходу до опрацювання відповідної основної та додаткової літератури, що вимагає її сортування за важливістю у висвітленні того чи іншого проблемного питання, вдумливого прочитання інформації, її усвідомлення, розуміння та логічного обмірковування.

Краще засвоєння прочитаного теоретичного матеріалу потребує його конспектування. За бажанням студента конспект може бути оформлений у вигляді рукопису або машинописного тексту. Відповідь на проблемні питання має бути занотовано у вигляді змістовних тез у власному висловленні студента.

Поточний контроль самостійної роботи студентів здійснюється під час практичного заняття шляхом усного опитування, дискусійного групового обговорення проблемних питань, виконання логічних, творчих та аналітичних завдань, письмової роботи.

Виконання індивідуального завдання. Різновидом самостійної роботи студентів є підготовка індивідуального науково-дослідного завдання. Перелік тем індивідуальних завдань подано окремим блоком до кожної теми. Основна ціль даного виду роботи полягає не в тому, щоб повторити засвоєний матеріал, а провести цілісну наукову розробку обраного проблемного питання, що сприятиме отриманню студентами додаткових історико-економічних знань, формуванню системного світобачення, розвитку творчого мислення.

Теми індивідуальних завдань, запропоновані у даному навчально-методичному посібнику, є актуальними, відповідними конкретній історико-економічній тематиці та достатньо висвітленими у науковій

та науково-методичній літературі. При виборі студентами окремої теми індивідуального науково-дослідного завдання важливо керуватися такими критеріями, як загальне розуміння проблемного питання, зацікавленість у його дослідженні, можливість розробки теми, потенційна ефективність та результативність виконання.

Загальні етапи виконання індивідуального завдання включають:

1. Вибір теми дослідження зі списку запропонованих та форми представлення результатів.
2. Складання плану проведення наукової розвідки.
3. Підбір та опрацювання відповідної наукової та науково-методичної літератури.
4. Конспектування матеріалу, достатнього для забезпечення повноти розкриття проблемного питання.
5. Оформлення результатів дослідження відповідно до вимог.
6. Представлення результатів наукової розвідки.

Індивідуальне науково-дослідне завдання виконується у формі презентації, реферату чи наукової статті.

Презентація являє собою форму представлення результатів наукового дослідження за допомогою використання відповідної комп'ютерної техніки та презентаційного обладнання. Готується презентація за допомогою доступного програмного забезпечення (Microsoft Power Point, Google Slides, Crello тощо). Загальний обсяг презентації складає 10–12 слайдів. Матеріал, поданий у презентації, має бути структурований належним чином та включати такі розділи: назву презентації, вступ, основну частину, висновки та список використаних джерел. Усі частини презентації мають бути об'єднані єдиною метою та предметом дослідження, подаються чітко й лаконічно у вигляді тексту, рисунків, схематичного й табличного матеріалу.

Реферат як вид індивідуального науково-дослідного завдання підводить підсумок наукової розвідки студента, готується за допомогою комп'ютерної техніки та відповідного програмного забезпечення (Microsoft Word). Загальний обсяг реферату не повинен перевищувати 12–15 сторінок, з яких на вступні та узагальнюючі частини має припадати не більше 20–25%.

Текст реферату друкується через 1,5 інтервали на одній сторінці стандартного аркуша з такими полями: ліве – 30 мм, праве – 15 мм,

верхнє – 20 мм, нижнє – 20 мм; абзацний відступ – 1,25 пт. Сторінки реферату мають бути пронумеровані, починаючи з першої сторінки, проте номер на ній не ставиться. Текстова наповнення реферату має бути структуроване та складатися з таких частин: титульний аркуш; зміст (план); вступ; розділи; висновки; список використаних джерел; перелік умовних позначень (не обов'язково).

На титульному аркуші вказуються: офіційна назва навчального закладу, факультет і кафедра; прізвище та ініціали автора реферату, аббревіатура академічної групи; повна назва теми; прізвище та ініціали наукового керівника, його науковий ступінь і вчене звання; місто, де знаходиться навчальний заклад та рік написання реферату. На другій сторінці подається зміст (план) реферату із посторінковим зазначенням усіх структурних частин.

У вступі лаконічно й коротко висвітлюється інформація щодо актуальності теми дослідження, її розробки у науковій літературі, мети дослідження, вказуються використовувані підходи та методи наукової розвідки. Основну частину реферату складають декілька розділів (зазвичай, 2–3), які за бажанням автор може поділити на підрозділи, логічно поєднанні між собою. Тут висвітлюються основні результати проведеного дослідження, дискусійні та проблемні аспекти. Після основної частини подаються науково обґрунтовані та чітко сформульовані висновки до дослідження. Текстові частини реферату (вступ, розділи, висновки) мають бути написані грамотно та з використанням наукового стилю.

В кінці реферату обов'язково подається список використаних джерел, який оформляється відповідно до діючих національних стандартів. До списку використаних джерел мають бути включені лише безпосередньо використані в рефераті праці в алфавітному порядку авторів або в порядку посилання. У тексті мають бути подані відповідні посилання на використану літературу за зразком [1, с. 15], де «1» – порядковий номер джерела у списку літератури, «с. 15» – конкретна сторінка цитування.

Індивідуальне науково-дослідне завдання може бути виконане у формі наукової статті, у такому разі вимоги щодо її написання визначаються залежно від загальних вимог наукової конференції чи наукового видання.

До загальних підходів, яким має відповідати виконане індивідуальне завдання, незалежно від форми його представлення, належать такі, як комплексний та структурний підхід до дослідження, логічність та послідовність викладу матеріалу, грамотність написання тексту, самостійність представлених суджень, вміння виокремити ключові положення та узагальнити результати дослідження.

Опрацювання питань самостійної роботи, а також проведення розвідки в рамках виконання індивідуального науково-дослідного завдання потребує використання загальних методів пізнання, таких як аналіз, синтез, індукція, дедукція, наукове абстрагування, пояснення, опис, групування, систематизація, порівняння, методів табличного й схематичного відображення інформації.

Джерельною базою для виконання завдань самостійної та індивідуальної роботи студента може бути запропонований у даному навчально-методичному посібнику перелік основної та додаткової літератури. Доцільно звернути увагу на поданий нижче список електронних джерел. У той же час, студенти вільні у використанні будь-якої іншої тематичної навчальної, навчально-методичної та наукової літератури, яку вони можуть знайти у бібліотечних каталогах або просторах мережі Інтернет.

Запорукою продуктивного виконання завдань самостійної й індивідуальної роботи та ефективного досягнення їхніх цілей є відповідальний, раціональний та послідовний підхід студента до організації власного навчального процесу. Крім того, правильність, своєчасність та системність виконання поставлених перед студентами завдань вимагає планування навчальної позааудиторної діяльності та застосування відповідних інструментів особистого тайм-менеджменту (щоденник часу, метод Парето, матриця Ейзенхаура, метод АБВ тощо).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЕЛЕКТРОННИХ ДЖЕРЕЛ

Основна

1. Вербова О. С., Вербовий М. В. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2013. 391 с.
2. Владимиров К. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2013. 404 с.
3. Горбачевська О. В., Хмелярчук М. І., Стасишин А. В. Історія економіки та економічної думки у логічних схемах : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ : УБС НБУ, 2013. 526 с.
4. Задоя А. О. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. Д. : Вид-во ДУЕП, 2011. 372 с.
5. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. Для студентів ВНЗ / С. М. Шкарлет та ін. ; за ред. д.е.н., проф. С. М. Шкарлета ; М-во освіти і науки України ; Чернігів. нац. технол. ун-т. Чернігів, 2015. 263 с.
6. Історія економіки та економічної думки : підруч. / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, О. В. Длугопольський та ін. ; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 792 с.
7. Історія економіки та економічної думки : підручник / В. Д. Базилевич та ін. ; за ред. В. Д. Базилевича ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Знання, 2018. 775 с.
8. Історія економіки та економічної думки: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. Ю. Амосов та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. Ю. Амосова, канд. екон. наук, доц. В. О. Сивоконя ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. Х. : Магістр, 2013. 599 с.
9. Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 504 с.
10. Мацелюх Н. П., Максименко І. А. Історія економіки та економічної думки. Політична економія. Мікроекономіка. Макроекономіка : навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2014. 382 с.

11. Нікола С. О., Ніколаєв Ю. О. Історія економіки та економічної думки : навч.-метод. посіб. Одеса : «Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова», 2015. 132 с.

12. Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. для студентів ВНЗ, які навчаються за освіт.-проф. програмою бакалавра з напрямку підгот. «Економіка підприємства» та «Облік і аудит» / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ, 2014. 230 с.

13. Теліщук М. М., Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки : у схемах і табл. : навч. посіб. / Нац. ун-т Держ. податк. служби України. Ірпінь : Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2015. 555 с.

14. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економіки та економічної думки : підручник. Київ : Знання, 2011. 648 с.

15. Якобчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2015. 476 с.

Допоміжна

16. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / пер. з англ. О. Дем'янчука. К. : Наш формат, 2017. 440 с.

17. Боднарчук Т. Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.) : монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та про-гнозув. НАН України». К., 2017. 256 с.

18. Гарфорд Т. Речі, що змінили світ. Історія економіки в 50 винаходах / Пер. з англ. Роман Скакун. Київ : Наш формат, 2018. 345 с.

19. Герзанич В. М. Історія економіки та економічної думки : навч.-метод. комплекс для студ. екон. спец. Ужгород : Патент, 2011. 64 с.

20. Горкіна Л. П. На перехресті парадигм: М. І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2021. 574 с.

21. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. / В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. ; за ред. канд. екон. наук В. В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. К., 2012. Ч. 1. 332 с.

22. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. / В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. ; за ред. канд. екон. наук В. В. Небрат

; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. К., 2012. Ч. 2. 460 с.

23. Економічна історія : навч. посіб. / Т. В. Ус та ін. ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Харків. нац. екон. ун-т. Харків : ХНЕУ, 2012. 243 с.

24. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. ; за ред. В. А. Смолія; НАН України. Інститут історії України. К. : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

25. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. ; за ред. В. А. Смолія; НАН України. Інститут історії України. К. : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

26. Історія економіки та економічної думки: ХХ – початок ХХІ ст. : навч. посіб. / В. В. Козюк та ін. ; за ред.: В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. К. : Знання, 2011. 582 с.

27. Історія економіки та економічної думки: від найдавніших часів до початку ХХ ст. : навч. посібник / В. В. Козюк та ін. ; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Київ : Знання, 2011. 566 с.

28. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / Л. О. Чорна та ін. ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т, Вінниц. торг.-екон. ін-т. Вінниця : ВТЕІ КНТУУ, 2015. 323 с.

29. Історія економічних вчень : підручник / Білоцерківець В. В., Волошенюк В. В., Завгородня О. О. та ін. ; за ред. Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 375 с.

30. Кудласевич О. М. Українські джерела теорії підприємництва / НАН України, ДУ «Ін-т екон. і прогнозув. НАН України». К., 2014. 256 с.

31. Кучин С. П. Історія економіки та економічної думки : навч.-метод. посіб. Харків : Новий курс, 2019. 140 с.

32. М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження) : монографія / В. М. Геєць, В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. ; за ред. док. екон. наук В. В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. К. : Наукова думка, 2015. 362 с.

33. Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні / НАН України, Ін-т екон. та прогнозув.К., 2013. 584 с.

34. Перевозчиков В. І., Тимчик О. А. Історія економіки українських земель (кінець ІХ – початок ХХ ст.): курс лекцій. К. : КНТ, 2011. 472 с.

35. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія / В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. ; за ред. д. е. н. В. В. Небрат ; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2019. 532 с.

36. Структурні зміни та економічний розвиток України : монографія / Геєць В. М., Шинкарук Л. В., Артёмова Т. І. та ін. ; за ред. д-ра екон. наук Л. В. Шинкарук ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. К., 2011. 696 с.

37. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку : монографія / В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. ; за ред. д. е. н. В. В. Небрат ; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2014. 396 с.

38. Ушакова Н. Г., Зарецька Л. М. Історія економіки та економічної думки : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни : в 2 ч. / Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. Х. : ХДУХТ, Ч. 2. 2011. 223 с.

39. Фещенко В. М. Сучасні економічні теорії: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2012. 474 с.

40. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 277 с.

Електронні ресурси:

1. Економіка та суспільство : електронний науковий журнал / Видав. дім «Гельветика» ; гол. ред. док. екон. наук Мартинюк О. А. Одеса. URL: <https://www.economyandsociety.in.ua/>

2. Економіка України : науковий журнал / НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. ; гол. ред. док. екон. наук, професор, академік НАН України Геєць В. М. Київ. URL: <http://economyukr.org.ua/>

3. Економічна теорія : науковий журнал / НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. ; гол. ред. док. екон. наук, професор, чл.-кор. НАН України Гриценко А А. Київ. URL: <http://etet.org.ua/>

4. Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т економіки ; гол. ред. док. екон. наук Небрат В. В. Київ. URL: <http://ingedu.org.ua/>

5. Проблеми економіки та політичної економії : науковий економічний електронний журнал / Нац. метал. акад. України ; гол. ред. док. екон. наук, професор Тарасевич В. М. Дніпро. URL: <http://politeco.nmetau.edu.ua/>

Наукове видання

Боднарчук Т.Л.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 14.06.2021 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний
Ум. друк. арк. 7,21. Тираж 40. Зам. 037

Видавець Ковальчук О.В.
32315, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Васильєва, 13, корп. А, 37.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7057 від 25.05.2020 р